STATE CAPTURE AND BEYOND

TSAMAISO E MPE YA MASEPALA

Brot für die Welt
Human Rights MEDIA TRUST
LRC LEGAL RESOURCES CENTRE
Co-funded by the European Union

STATE CAPTURE AND BEYOND

State Capture and Beyond (Ho Tshwarwa ha Naha le ho feta moo): Tsamaiso e mpe ya Masepala

Phupu 2025

E ngotswe ke Jonathan van der Walt

Releboha bakeng sa maikutlo, tšehetso, le lipatlisiso tse eketsehileng ho Ferrial Adam, Eldonna Muhwava, Rehad Desai, Moray Hathorn, Anita Khanna, Pashkar Moodilar, Rashaad Dadoo, and Claire Rankin.

Brot für die Welt
Human Rights MEDIA TRUST
LRC LEGAL RESOURCES CENTRE
Co-funded by the European Union

STATE CAPTURE AND BEYOND

Tshimoloho

Morero wa State Capture and Beyond (SCAB) ke tshebedisano-mmoho pakeng tsa Brot für die Welt ('Bohobe ba Lefatshe' [BfdW]), Human Rights Media Trust (HRMT), le Legal Resources Centre (LRC) ka ditjhelete tse tswang European Union (EU). SCAB e ikemiseditse ho sebetsana le bobodu Afrika Borwa ho latela dikgothaletso tsa Komisi ya dipatlisiso mabapi le ho Tshwarwa ha Naha (e tsejwang hape e le Commission of Inquiry into State Capture kapa CISC). Ka hona e kenyelletsa mekgatlo ya setjhaba (CSOs) le mekgatlo e thehilweng setjhabeng (CBOs). Sephetho se lakatsehang ke ho theha mokgatlo wa naha o khahlanong le bobodu, o matlafatsang batho ho utlwisisa, ho batla le ho lwanela ditokelo tsa bona. Ho sebetsana le leqeba le tebileng la bobodu ka ho toba ho thusa ho bo fodisa.

Brot für die Welt ke mokgatlo o moholo ka ho fetisisa oo e seng wa mmuso wa Jeremane wa dikereke tsa Prostanta o shebaneng le ntshetsopele le ditokelo tsa botho. O sebetsa dinaheng tse ka bang 90 mme o na le boiphihlelo ba dilemo tse fetang 60, o ikemiseditse ho matlafatsa bokgoni ba dihlopha tse futsanehileng le tse kgeswang ho ntlafatsa maemo a tsona a bophelo. Mokgatlo ona o na le nalane e telele ya ho sebetsa le EU, o etella pele diporojeke tse ngata naheng. Morerong ona wa SCAB, BfdW e tlisa boiphihlelo bo boholo puisanong le tshebedisanong ya matjhaba, ho bolelang hore o loketse hantle karolo ya tsamaiso le tlhokomelo.

Mokgatlo wa ditokelo tsa botho wa Media Trust (HRMT), mokgatlo o seng wa phaello o thehilweng ka 2004, o sebetsa le merero ya toka ya setjhaba ho pholletsa le Afrika Borwa. HRMT e shebana le metjha ya phatlalatso, ho etsa difilimi tse se nang pefo, le matsholo a bobuelli ba setjhaba ho matlafatsa ditlhoko tsa toka, ha ka nako e tswanang e khothalletsa setso sa demokrasi. HRMT e hasanya tlhahisodeseding mabapi le tshebediso e sa rerwang ya metjha ya phatlalatso le ditaba tse ding ho matlafatsa mantswe a sa nke lehlakore.

Setsi sa disebediswa tsa Molao (LRC), se thehilweng ka 1979, ke mokgatlo o seng wa phaello wa ditokelo tsa botho o nang le diofisiho metseng ya Johannesburg, Cape Town, Durban le Makhanda. LRC e lula e siredetsa Molaotheo le puso ya molao naheng, dibakeng tse fapaneng tsa molao: mobu, matlo, bophelo bo botle, thuto, tekano, le ditokelo tsa setjhaba le tsa dipolotiki. Ka nalane e telele ya ho fana ka ditshebedetso tsa molao, LRC e na le kutlwisiso e tebileng ya molao wa ditokelo tsa botho mme e hahile dikamano tsa nako e telele le mekgatlo ya setjhaba.

STATE CAPTURE AND BEYOND

Kakaretso

Tsamaiso ya hona jwale ya mmuso wa lehae, moo metse e hasaneng ho pholletsa le naha, ke karabelo e tobileng tsamaisong ya metse e khethollang ya mehleng ya khethollo. Nakong ya khethollo ya morabe, mmuso o ile wa theha metse ho latela melao e thehilweng ditlhokong, e leng se ileng sa fella ka hore metse e abelwe metse e arotsweng ka merabe. Sena se ile sa dumella metse ho qobella tsamaiso ya ntlafatso e khethollang ho lawola kabo ya leruo ka ho fana ka ditshebeletso.

Karolo ya 7 ya Molaotheo e nehetswe ho theheng moralo wa tsebetso e sebetsang ya mmuso wa lehae. E hlalosa tsebetso ya ho thewa le ho hlophiswa ha metse. Karolo ena e bwetse e kenyelletsa mesebetsi ya metse, hammoho le matla le mesebetsi ya yona. Mebuso ya lehae e ananelwa e le lekala le arohaneng la mmuso, me ka hona e filwe matla a ho etsa molao. Mebuso ya lehae e na le tokelo ya ho lawola ditaba tsa metse ya yona kamoo e bonang ho loketse, le ho etsa melao e jwalo e hlokahalang ho nolofatsa sena.

Ho na le melao e mehlano e meholo e amanang le mmuso wa lehae e hlalosang popo, karolo, tjhelete, tlaleho le tsamaiso ya lekala lena la mmuso:

- Molao wa Mebuso ya Dibaka wa 27 wa 1998 o mabapi le ho Meedi ya Metse ya Masepala o hlalosa mokgwa wa ho arola meedi ya masepala le ya diwate.
- Molao wa Mebuso ya Dibaka wa 117 wa 1998 mabapi le Meaho ya Masepala o fana ka moralo wa ho theha le ho arola mefuta e fapaneng ya bomasepala ka dihlopha.
- Molao wa Mebuso ya Dibaka wa 32 wa 2000 mabapi le Mekgwa ya Masepala o shebane le taolo ya matla, mesebetsi le boikarabelo ba bomasepala.
- Molao wa Mebuso ya Dibaka wa 56 wa 2003 mabapi le Tsamaiso ya Ditjhelete tsa Masepala o laola tsamaiso ya ditjhelete tsa bomasepala ka ho theha maano le maemo a ditjhelete.
- Molao wa Lekhetho la Thepa ya Muso wa Lehae wa 6 wa 2004 o laola matla a bomasepala a ho qobella makgetho a thepa.

STATE CAPTURE AND BEYOND

Ho sa tsotellehe boteng ba meralo e felletseng ya molao bakeng sa mmuso wa lehae, diphephetso tse tswelang pele di ekeditse lekhalo pakeng tsa melao le ho kenngwa tshebetsong ha yona. Qalong, ho ne ho ena le tlhoko ya nnete ya ho tlatsa maemo a boetapele bomasepaleng ba sa tswa thehwa ka batho ba tshepahalang le batshehetsi ba demokrasi. Leha ho le jwalo, ha nako e ntse e ya, ho kgethwa ha batho ba tshepahalang ho se ho ntse ho eketsa ho kgothaletsa botshepehi ho feta bokgoni. Sena se bolela hore maemo a bohlokwa a tlatswa ke batho ba se nang mangolo le boiphihlelo ba ho phethahatsa ditlhoko tsa maemo ao ba nang le ona.

Ditlamorao tsa boetapele bo bobe di kenyelletsa bobodu, tsamaiso e mpe, le ho hloleha ha bomasepala ho fa metse ea bona ditshebeletso tsa motheo.
Metse e bwetse e na le mathata a ho boloka basebetsi ba nang le boiphihlelo le ba nang le boiphihlelo, kaha khaello ya dikgothaletso, melemo le menyetla ya ho phahamiswa mosebetsing ha e fane ka kgothatso e lekaneng. Maemong a phahameng le batsamaisi, khaello ya boitlamo e mpefatsa mathata ana.
Bomasepala ba ikarabella bakeng sa phano ya ditshebeletso, ba fana ka phano ya ditshebeletso tseo ho setjhaba. Dikemiso tsa 4 le 5 tsa Molaotheo di totobatsa ditshebeletso tse lokelang ho fanwa ke bomasepala ka tshebedisano mmoho le mekgatlo ya mmuso wa naha le wa provense. Ka kakaretso, ditshebeletso tsena di arotswe ka mekhahlelo e mmedi, e leng: ditshebeletso tsa motheo tsa bohlokwa le ditshebeletso tsa moruo wa kahisano:

Ditshebeletso tsa motheo tsa bohlokwa	**Mehlodi ya moruo le setjhaba**
Metsi	Moralo le ntsetsopele
Bohlweki	Boithabiso le bohahlaudi
Matla	Thuto
Tsamaiso ya ditshila	Dipalangwang tsa setjhaba
Meaho ya ditsela	Dimmaraka le Dibaka tsa ho bolaya
Tshireletseho ya setjhaba	Diphoofolo
Bophelo	Dibaka tsa setjhaba

Tsamaiso e mpe ya bomasepala e ka ba siya ba thatafallwa ho phela. Ho na le mathata a mahlano a bonahalang e le diphello tse tlwaelehileng tsa boetapele le puso e mpe:

1. Ho hloleha ho fana ka ditshebeletso ka katleho ka lebaka la moralo o mobe, tekanyetso ya ditjhelete, tshenyo le mekgwa ya tlhokomelo e siilweng ke nako.
2. Ho hloka ho kenya letsoho ha setjhaba ka lebaka la ho se tshepe ditshebetso tsa mmuso le ho nyahamiswa ke bahlanka ba mmuso.
3. Mekgwa ya puso e laolwang hampe ka ho hlaka, e nang le diwebsaete le disebediswa tsa tlhahisoleseding tse siilweng ke nako le tse rarahaneng, e leng se etsang hore ho be thata ho utlwisisa mekgwa ya puso.
4. Tlhokomelo e sa lekaneng ya ditshebetso tsa mmuso tsa theko, e leng se lebisang kapa se hlokomolohang bolotsana ba dithendara le tshebediso e mpe ya matla.
5. Tshebediso e mpe ya ditjhelete tsa masepala, e leng se etsang hore merero e se keya phethwa le hore e fuwe tjhelete e lekaneng

Ho ho ho hlaha mathata mabapi le puso ya masepala le phano ya ditshebeletso, ho bohlokwa hore mmuso o ikarabelle. Ho na le mehato eo motho e mong le e mong a ka e nkang ho ntlafatsa boikarabello bona. Ho latela mehato ena ka hloko ho bwetse ho thusa ho theha boemo ba phetoho.

- Bokella Tlhahisoleseding. Mebuso e tlangwa ke molao ho boloka diwebsaete tsa setjhaba moo e phatlalatsang ditlaleho tse hlalosang mesebetsi ya yona kamehla. Haeba ditlaleho tsena di sa fumanehe, tlhahisoleseding e ka kopuwa ka dikopo tsa PAIA (Molao wa Kgothaletso ya Phihlello ya Tlhahisoleseding wa 2 wa 2000).
- Tlaleha ka kotloloho. Sebaka se setle sa ho qala ke ho sebedisa ditsamaiso tsa inthanete tse fanweng ke mmuso, diaterese tsa imeile le dinomoro tse khethehileng tsa mohala ho tlaleha bothata ka kotloloho ho mmuso wa lehae.
- •Hlahisa matshwenyeho a hao. Haeba ho se na karabo kapa ho se na ketso e tswang ho balaodi ba masepala, hlahisa bothata ka ho ikopanya le makhanselara a wate.
- •Hlahisa matshwenyeho a hao. Haeba ho se na karabo kapa ho se na ketso e tswang ho balaodi ba masepala, hlahisa bothata ka ho ikopanya le makhanselara a wate.

STATE CAPTURE AND BEYOND

- Sebedisa metjha ya ditaba ya setjhaba. Ho beha ditaba tsa phano ya ditshebeletso kapa tsa tsamaiso metjheng ya ditaba ya setjhaba e ka ba mokgwa o matla wa ho eketsa temohisiso hara setjhaba.
- Letsetsa. Ho letsetsa ho tlaleha bobodu ho ka ba kotsi, empa hangata ke tsela eo ba bang, jwalo ka ba nang le matla a ho etsa dipatlisiso, ba sa tsebeng bothata.
- Itlhophise. Ho kenela kapa ho qala mokgatlo ho thusa ho kopanya mehlodi le ho fumana tshehetso ho kgothaletsa phetoho.
- Ngola Ditlaleho. Ho ngolla Seboka sa Naha ho ka tsebisa mmuso ka bomasepala ba hlolehang ho phetha mesebetsi ya bona.
- Etsa Dikopo. Kopo, e saennweng ke batshehetsi mme e amohetswe ke setho sa palamente ya naha, e ka ba sesebediswa se matla sa ho bontsha thahasello e matla ya ho fumana tharollo.
- •Ho bapatsa ka ditlaleho tsa ditaba. Ho ngola ditlaleho tsa ditaba bakeng sa phatlalatso kapa ho ikopanya le boraditaba ho ngola ka dihlooho tse itseng ho ka etsa hore batho ba tsebe.
- Kenya letsoho boipelaetsong. Boipelaetso ba sehlopha, bo sireleditsweng ke Molaotheo, bo bontsha bonngwe me bo lemosa batho ka taba e itseng.
- Qala ditsamaiso tsa molao. Le hoja di bitsa tjhelete e ngata mme di hloka boiphihlelo ba molao, ditsamaiso tsa molao e ka ba sesebediswa se matla sa ho kopa ditokelo.
- Vouta. Mmusong wa demokrasi, ho vouta ho ka thwe ke tsela e sebetsang ya ho etsa hore mmuso o ikarabelle. Mmusong wa lehae, ho na le mehlala ya ditjhaba tse thehileng mekgatlo ya dipolotiki e atlehileng ho lwanela ditokelo tsa tsona

Ho sebedisa e ngwe ya mekgwa ena ho ka thusa ho etsa hore mmuso o ikarabelle. Mekgwa yohle e na le karolo, kahoo esita le ketso e nyane e ka etsa phapang. Baahi ba na le tokelo ya mmuso wa lehae o sebetsang hantle le o pepeneneng; ketso e ngwe e bolela hore batho ba khona ho lwanela ditokelo tsena le ho etsa hore mmuso o ikarabelle..

STATE CAPTURE AND BEYOND

CONTENTS

Introduction.....
The Local Sphere of Government.....
The Constitution.....
The Right to Effective Local Government.....
The Framework for Local Government.....
Statutes.....
Municipal By-Laws.....
The Gap between Policy and Delivery.....
The Plight of Cadre Deployment.....
The Consequences of Unqualified Officials.....
Red Tape.....
Municipal Services.....
The Effects of Poor Municipal Management.....
The Failure to Provide Services.....
The Discouragement of Public Participation.....
A Lack of Transparency.....
Public Procurement.....
Underspending.....
Accessing Information.....
Government Websites.....
Published Reports.....
PAIA Requests.....
Holding the Government Accountable.....
Dedicated Hotlines.....
Direct Contact.....
Local Government Meetings.....
Social Media.....
Whistleblowing.....
Written Submissions to Government.....
Petitions.....
Joining or Creating Organisations.....
Protest Action.....
Litigation.....
Voting.....
Recommendations.....
Conclusion.....
Endnotes.....

Brot für die Welt

Human Rights MEDIA TRUST

LRC LEGAL RESOURCES CENTRE

Co-funded by the European Union

STATE CAPTURE AND BEYOND

Selelekela

Molaotheo wa 1996 o ile wa hlophisa botjha bomasepala ho tloha tsamaisong ya ho fa ba mmalwa ditokelo ho ya tsamaisong e kenyeletsang ya mmuso e shebaneng le ditokelo tsa batho bohle. Lekala la mmuso wa lehae, le kenyeletsang bomasepala dibakeng tsohle, le ikemiseditse ho fa setjhaba puso e sebetsang le boetapele e le tokelo ya molaotheo. Bomasepala bana ba tlameha ho netefatsa hore baahi ba thabela ditokelo tsa bona tsa motheo, ho kenyeletswa phihlello ya ditshebeletso, meralo ya motheo, toka, moralo wa ditoropo, ntshetsopele le ditshebeletso tsa setjhaba. Ka bomadimabe, tsamaiso e mpe ya bomasepala e lebisitse ho phanong e sa lekaneng ya ditshebeletso, ho senyeha ha meralo ya motheo le ho eketseha ha botlokotsebe. Bomasepala ba laolwang hampe ba thatafalletsa metse ho fihlella ditlhoko tsa motheo tse kang metsi, motlakase, dipalangwang, matlo, tlhokomelo ya bophelo bo botle le tshireletso. Boikarabello le ponaletso di bohlokwa ho netefatsa hore mmuso wa lehae o beha ditokelo tsa motheo pele mme o matlafatsa metse.

Pele ho 1994, mmuso wa lehae e ne e le tokelo e neng e tswela dihlopha tse itseng tsa merabe molemo. Baahi ba Maafrikanere ba tswang Khamphaning ya Dutch East India ba thehile mmasepala wa pele Table Bay, Cape Town, ka 1652 e le sebaka sa ho feta dikepe. Ka ho thehwa ha metse, bomasepala le bona ba ile ba thehwa.[1] Ka 1910, dikolone di ile tsa kopana ho theha Kopano ya Afrika Borwa, moo mmuso wa lehae o neng o tsamaiswa ke diprovense. Kamora 1948, mmuso wa kgethollo o ile wa nka taolo mme wa theha tsamaiso ya bomasepala e hlephileng, e arohaneng ka merabe, e hlophisitsweng ke melaotheo ya diprovense e itshetlehileng hodima molao.[2] Tsamaiso ena e thehile bomasepala bakeng sa dihlopha le merero e itseng, mme ya latela sena ka ho fana ka ditokelo tse itseng. Bomasepala e ile ya ba karolo ya tsamaiso ya kgethollo, e sebedisa melao ya kgethollo ka merabe le e sa lokang jwalo ka Molao wa Naha ya Matswallwa wa 1913, e leng se ileng sa siya batho ba bangata ba se na phihlello ya puso e sebetsang.

Ka 1994, mmuso wa demokrasi o ile wa tsepamisa maikutlo ho fetoleng ho hloka toka hona ka ho theha tsamaiso e felletseng ya bomasepala ba mmuso wa lehae. Molaotheo wa ho qetela, o phatlaladitsweng ka 1996, o nehetse Kgaolo yohle ya 7 ho theheng lekala le arohaneng la mmuso wa lehae. Ho fapana le ditsamaiso tsa pele tsa bomasepala, bomasepala bana ba ne ba tla akaretsa Afrika Borwa yohle, ba shebane le dibaka ho ena le morabe, e le ho fana ka toka ya tsamaiso. Ba ne ba tla arohana le makala a mmuso a naha le a provense, ba dumella mebuso ya lehae ho tsepamisa maikutlo ho fihlelleng ditlhoko tsa batho bao ba ba emelang.

STATE CAPTURE AND BEYOND

Tshebetso ya ho tsosolosa le ho atolosa mmuso wa lehae ho pholletsa le naha e ne e kenyelletsa ho thewa le ho tlatswa ha maemo a mangata a tsamaiso ka potlako. Tlhoko ena e potlakileng e hlahisitse menyetla, me hape e butse menyetla ya bobodu. Mekgatlo ya dipolotiki e ile ya khona ho tlatsa maemo ana ka batho ba tshepahalang ba ka nang ba tshwaneleha kapa ba sa tshwanelehe bakeng sa mosebetsi oo. Hangata sena se bitswa "lerato la badumedi," moo botshepehi ba mokga bo neng bo nkwa bo le bohlokwa ho feta tsebo e hlokahalang, e leng se ileng sa etsa hore ho be bonolo ho tlatsa maemo a se nang letho kapele.[3] Molaotheo o bonahala o dumella kotsi ena ka ho beha pepeneneng le boikarabello e le melao-motheo ya bohlokwa ya diteko le ditekanyo. Leha ho le jwalo, lekgalo pakeng tsa molao le tshebetsong ya wona e sebetsang le siile setjhaba se utlwa bohloko ka lebaka la tsamaiso e mpe le bobodu ke masepala. Bobodu ke ba bohlokwa haholo kaha bo kenyelletsa ho kheloswa ha mehlodi ya ditjhelete le ya batho hole le merero ya bohlokwa e reretsweng ho fana ka ditshebeletso tsa motheo.

Khomishene ya Dipatlisiso tsa Bobodu (CISC) le yona e ne e tshwenyehile ka monyetla wa bobodu bo hlophisitsweng metseng ya masepala. Le hoja CISC e batlisisitse dithendara tse malwa feela tse bolileng Johannesburg, e ne e dumela hore diketso tse tshwanang tsa bobodu di ka etsahala metseng e mengata.[4] Tlalehong ya yona ya 2024, Mohlahlobi Kakaretso o hlwaile ditlwaelo tse 446 tse kgolo, e leng ho se phethahale kapa boshodu bo bakang tahlehelo e kgolo, metseng ya masepala e 131.[5] Bomasepala bana ba tlamehile ho fana ka ditshebeletso tsa motheo, kahoo hangata ba sebedisa mekgwa ya theko ya setjhaba ho bula dithendara le bafani ba ditshebeletso. Tshebetso ena ya theko e ka ba kotsing e kgolo ya mekgwa ya bobodu, ho kenyeletswa le tsamaiso e mpe ya ditlhoko tsa dithendara le ditshenyehelo tse phahameng tsa dithendara.[6] CISC e kenyeleditse sete e felletseng ya dikgothaletso mabapi le theko ya setjhaba, jwalo ka ho thehwa ha setsi se ikemetseng sa theko le ho thewa ha ofisiri ya theko e tshwanelehang ho netefatsa pepeneneng e kgolwanyane.[7]

Hammoho le tahlehelo e bakilweng ke bobodu, tsamaiso e mpe ya masepala e siya Maafrika Borwa a mangata a sotlehile ebile a ferekane. Mebuso ya lehae e tlameha ho fana ka meralo ya motheo ho fihlela ditlhoko tsa batho bao e ba emelang. Leha ho le jwalo, ditlhoko tsena tsa meralo ya motheo hangata ha di fihlellwe, e leng se lebisang boipelaetsong ba setjhaba. Mohlala, ka Hlakubele, baahi ba Cofimvaba ba ile ba ipelaetsa ka meralo ya motheo e mpe ya ditsela, ba hatisa hore ditsela di boemong bo bobe le hore borokgo, bo bohlokwa bakeng sa ho tshela noka ho fihla dikolong tsa ditoropo le tsa mahaeng, bo ne bo le tlase haholo hore bo ka tshelwa ka mokgwa o sireletsehileng.[8]

Pejana kgweding ena, seboka sa setjhaba se ile sa tshwarelwa Nelson Mandela Bay ho hatella masepala ho sebetsana le kgaello ya mabone a diterateng a sebetsang.[9] Masepala wa Emfuleni o bile wa kgutlisetsa ho Lefapha la Ditjhelete tekanyetso e sa sebediswang ya R640 milione ho sa tsotellehe tshollo e kgolo ya dikgwerekgwere ditoropong tsa lona e ileng ya siya baahi kahare le ka ntle ho sistimi ya dikgwerekgwere.[10] Tsamaiso e mpe, leha ho se na bobodu, e ka siya masepala a sa kgone ho etsa mesebetsi ya bona.

Bobodu bo sa feleng le puso e mpe ya masepala ke mabaka a ka sehloohong a etsang hore masepala a hlolehe ho phethahatsa boikarabelo ba bona ba molaotheo. Masepala a tlameha ho netefatsa hore metse e na le phihlello ya metsi, motlakase, bohlweki, thuto le bophelo bo botle. Ka hona, ho bohlokwa hore Maafrika Borwa a sebetse mmogo ho lwanela ditokelo tsa bona le ho batla masepala a nang le boikarabelo, a pepeneneng le a ikarabellang. Sena se tlameha ho etsahala maemong ohle, ho kenyeletswa le ka diphetoho tsa molao le tsa leano maemong a lehae, le ka matlafatso ya setjhaba maemong a lehae. Ka ho netefatsa hore masepala a ikarabella, Afrika Borwa e ka netefatsa hore mmuso o sebetsang wa lehae ke tokelo e ka fihlellehang ho bohle.

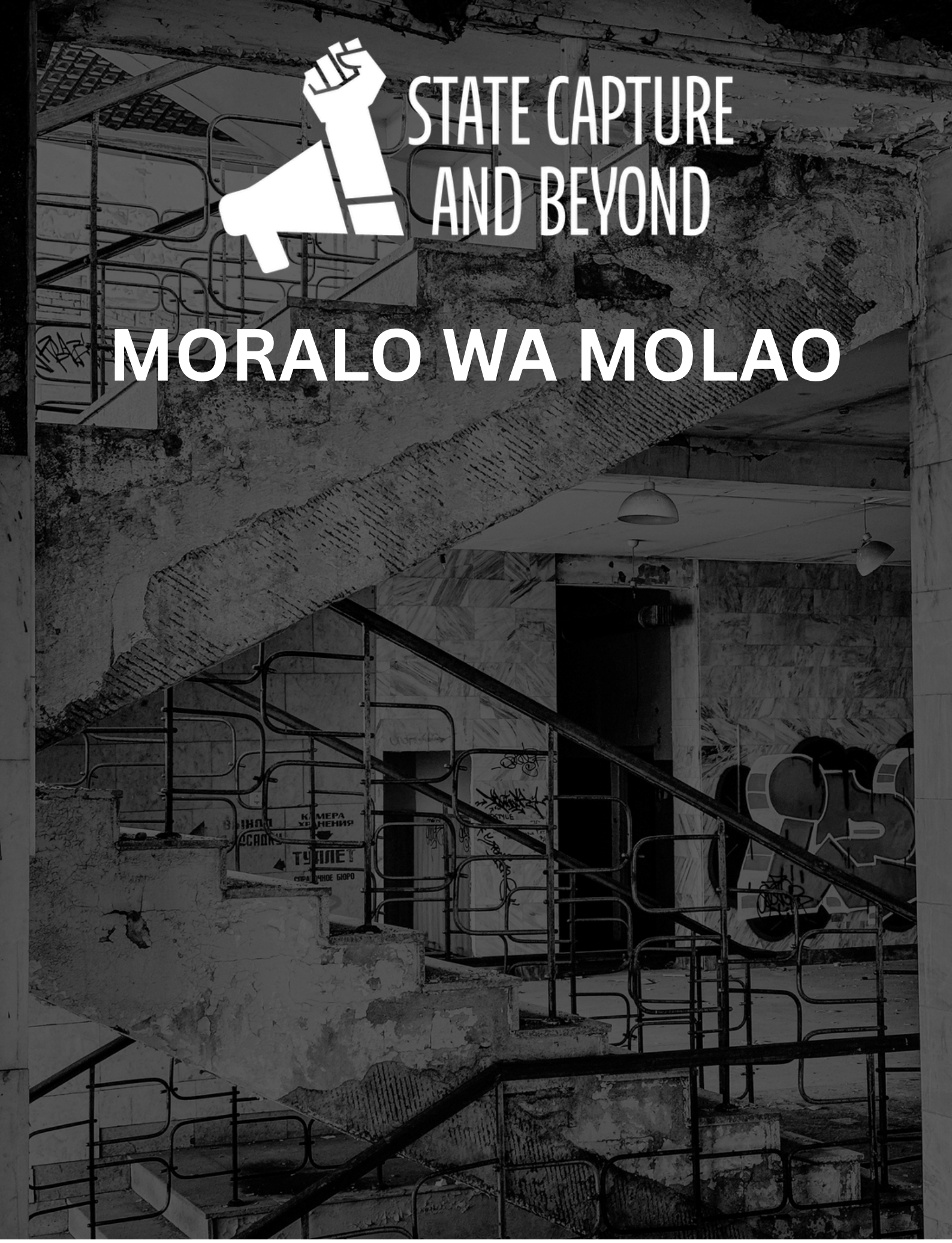

Brot für die Welt
Human Rights MEDIA TRUST
LRC LEGAL RESOURCES CENTRE
Co-funded by the European Union

Lekala la Mmuso wa Lehae

Molaotheo

Molaotheo wa Rephaboliki ya Afrika Borwa, 1996 (Molaotheo), o thehile lekala la mmuso wa lehae ho sebetsana le ho hloka toka ha tsamaiso ya kgethollo ya morabe. Mebuso ya kgethollo ya morabe e thehilwe ke molao, o neng o shebane le karohano ya merabe ya dihlopha dibakeng tse itseng.[11] Mebuso eo e neng e arotswe ka merabe e ne e na le mehlodi le tshehetso e fapaneng, ha e meng e ne e se jwalo.

Molaotheo o tlama Afrika Borwa tsamaisong ya mmuso e kenyeletsang bohle, e lekanang, le ya demokrasi. Kajeno, ho kgaolwa ha metse ho itshetlehile feela sebakeng. Molaotheo o theha metse e le mokga o ikgethang le o ikemetseng wa mmuso wa lehae o nang le tokelo ya ho sebedisana le dibopeho tsa mmuso wa naha le wa provense. Molaotheo o bua ka dikarolo tse pedi tsa bohlokwa tsa mmuso wa lehae: tokelo ya mmuso wa lehae o sebetsang hantle le moralo wa ho thehwa ha mebuso ya lehae e fapaneng le e feletseng e nang le ditokelo tsa yona.

Tokelo ya mmuso wa lehae o sebetsang hantle

Mmuso wa lehae ke sefahleho sa mmuso wa lehae maemong a tlase, o fanang ka ditshebeletso tsa motheo ho metse eo o e sebeletsang. Hape ke sefahleho seo batho ba bangata ba kopanang le sona pele bakeng sa ditshebeletso tse fapaneng, tse kang motlakase, metsi, bohlweki le tlhokomelo ya meralo ya motheo. Ka hona, mmuso wa lehae o sebetsang hantle le o sebetsang hantle o bapala karolo ya bohlokwa ho fihlelleng ditlhoko tsa motheo tsa metse ya bona. Sena se ananelwa karolong ya 195(1) ya Molaotheo, e hlalosang boleng le melao ya motheo e lokelang ho laola puso ya mmuso. Melao ena e kenyeletsa boikarabello, ponaletso, tshebediso e sebetsang ya mehlodi, karabelo ditlhokong tsa batho, le phano ya ditshebeletso e lekanang le e sa nke lehlakore.

Karolo ya bomasepala e hlaloswa ka bophara karolong ya 152(1) ya Molaotheo. Sena se kenyelletsa ho fana ka ditshebeletso tse tsitsitseng, ho kgothaletsa ntshetsopele ya setjhaba le moruo, le ho boloka tikoloho e sireletsehileng le e phetseng hantle. Mesebetsi e thathamisitsweng karolong ena e reretswe ho kenya tshebetsong ditokelo tse fumanehang ho Bili ya Ditokelo. Mmuso o na le boikarabello ba ho hlompha, ho sireletsa, ho kgothaletsa le ho phethahatsa ditokelo tsena.

Tokelo ya nyewe e lokileng e hatisa haholo boikarabelo ba mmuso ba ho sebetsa ka molao, ka toka le ka tekano ha o phetha mesebetsi ya wona ya tsamaiso. Diqeto tse ngata tse entsweng ke masepala di ka ama ditokelo tsa batho mme ka hona di tlameha ho ba tse lokileng le tse lekanang.
Ka kakaretso, Molaotheo o fana ka moralo o hlakileng bakeng sa tshebetso e nepahetseng ya mesebetsi ya ona ya molaotheo le ditokelo tsa batho ba lehae.

Sebopeho sa Mmuso wa Lehae

Kgaolo ya 7 ya Molaotheo e theha lekala la mmuso wa lehae, e hlalosa sebopeho sa lona, tshebetso, dipheo le mesebetsi. Mmuso wa lehae o entswe ka bomasepala ba laolwang ke Makgotla a Masepala.[12] Ditho tsa Lekhotla la Masepala di kgethwa ho sebediswa mokgwa wa boemedi bo lekanang ba ditho tse emelang setjhaba. Sena se hloka hore mokgethi e mong le e mong a behe dikgetho tse pedi. Voutu ya pele ke ya lekhanselara la wate le emelang ka kotloloho dithahasello tsa wate ya hae. Voutu ya bobedi ke ya mokgwa wa dipolotiki o emetsweng lekgotleng ho latela karolo ya lona ya dikgetho tsohle.[13] Hang ha le kgethilwe, Lekgotla la Masepala le dula ofising nako ya dilemo tse hlano.

Jwalo ka lekala la mmuso le amohelwang ke molaotheo, mmuso wa lehae o na le tokelo ya ho laola ditaba tsa wona ka boikemelo bo itseng, ho latela molao wa naha le wa provense. Moedi ona o bontsha hore le hoja matla a pele a fanwa ke Molaotheo, matla ana ha a lekanyetswe. Makgotla a ketsamolao a naha le a provense a na le matla a ho etsa melao e amang boemo, ditheo, matla le mesebetsi ya mmuso wa lehae. Molao wa Ditsamaiso tsa Masepala le Molao wa Taolo ya Ditjhelete tsa Masepala ke mehlala ya molao o jwalo. Mmuso wa lehae o tlameha ho hokahanya melao ya wona le molao wa naha le wa provense ho seng jwalo o ka hlakolwa. Leha ho le jwalo, Molaotheo o fa mmuso wa lehae bolokolohi bo itseng ka ho hloka hore mebuso ya naha le ya provense e se ke ya kena-kenana le kapa ya sitisa bomasepala ho phetheng mesebetsi ya bona.[14]

Molaotheo o hlalosa sebopeho se akaretsang sa bomasepala. Ho na le mefuta e meraro ya bomasepala: bomasepala ba ditoropo tse kgolo, bomasepala ba lehae, le makgotla a bomasepala.[15]

- Sehlopha sa A: Tsena ke bomasepala ba metse e meholo ba nang le matla a khethehileng a bomasepala le taolo sebakeng seo ba se busang.

Ba ikarabella bakeng sa mesebetsi yohle ya mmuso wa lehae ka hara meedi ya bona mme ba arolelana matla le bomasepala ba bang. Bomasepala bana ba laola dibaka tsa ditoropo tse nang le baahi ba bangata jwalo ka dibaka tsa ditoropo ho pholletsa le Afrika Borwa. Hona jwale, ho na le dibaka tse robedi tsa ditoropo: Buffalo City, Motse wa Cape Town, Motse wa Johannesburg, Motse wa Tshwane, Ekurhuleni, Durban, Mangaung, le Masepala wa Nelson Mandela Bay.

- Sehlopha sa B: Tsena ke bomasepala ba lehae ba laolang dibaka tse ka ntle ho dibaka tsa ditoropo. Bomasepala bana ba ikarabella ka ho toba bakeng sa ho fana ka ditshebeletso tsa letsatsi le letsatsi, jwalo ka metsi le bohlweki, ho diwata tsa bona. Bomasepala bana ke ba banyenyane ka ho fetisisa, kaha hangata ba ikarabella bakeng sa sebaka se itseng. Bomasepala ba lehae le bomasepala ba setereke ba na le matla a tshwanang a bomasepala le a tsamaiso dibakeng tsa bona tse kgethilweng.

- Sehlopha sa C: Sehlopha sena se entswe ka bomasepala ba setereke. Ba ikarabella bakeng sa ho okamela sebaka se seholo seo hangata se arolwang ka bomasepala ba mmalwa ba lehae. Jwalokaha ho boletswe kahodimo, ba arolelana matla le tsamaiso ya masepala le bomasepala ba lehae. Bomasepala ba setereke ba hokahanya le ho thusa kabo ya litshebeletso ho pholletsa le ditereke tsa bona. Hona jwale ho na le bomasepala ba setereke ba 44 ba okametseng mesebetsi ya bomasepala ba lehae.

Melao

E le ho kenya tshebetsong moralo wa molaotheo o hlalositsweng ka hodimo, lekgotla la ketsamolao le entse melao e fanang ka tataiso e qaqileng mabapi le molaotheo le tshebetso ya mebuso ya lehae. Ho na le melao e mehlano e akaretsang e laolang ho thehwa, sebopeho le tshebetso ya ka hare ya mebuso ya lehae.

Molao wa Meedi ya Mebuso ya Dibaka wa 27 wa 1998 o hlalosa mekgwa le mekgwa ya ho beha meedi ya masepala. Molao o theha Boto ya Meedi ya Masepala ("Boto"), e ikarabellang bakeng sa ho beha meedi ya masepala ho latela Molao ona le Molao wa Motheo. Boto ke mokgatlo o ikemetseng wa molao mme e tlameha ho hloka leeme mosebetsing wa yona. Morero o ka sehloohong wa moedi ofe kapa ofe wa masepala ke ho fumana sebaka seo masepala o ka phethahatsang boikarabello ba wona ba molao wa motheo ho sona. Mohlala, boto e tlameha ho nahana hore na sebaka seo se ka tshehetsa phano ya ditshebeletso tse kang metsi, motlakase, matlo le bohlweki.

Molao wa Meaho ya Masepala wa Mmuso wa Dibaka wa 117 wa 1998 o fana ka moralo wa ho thehwa ha bomasepala. Molao ona o atolosa Kgaolo ya 7 ya Molaotheo. Sena se kenyelletsa tlhaloso e qaqileng ya mefuta e meraro ya bomasepala jwalo ka ha e hlalositswe Molaotheong. O bwetse o shebana le ho laola ditshebetso, meaho le maemo ka hara bomasepala. Morero wa Molao ke ho qala mohato wa ho qetela wa phetoho ho tloha bomasepala ba sa hlophiswang ho ya tsamaisong e felletseng ya bomasepala jwalo ka ha e hlalositswe Molaotheong.

Molao wa Mekgwa ya Mebuso ya Dibaka wa 32 wa 2000 ke molao o ka sehloohong wa ho beha bomasepala tsamaisong ya mmuso wa lehae ka tsela e kenyeletsang bohle. O laola matla le mesebetsi ya bomasepala, mme o hlalosa mesebetsi ya bona. O fana ka melao-motheo, mekgwa le mekgwa ya bohlokwa eo bomasepala ba lokelang ho e latela ha ba fana ka ditshebeletso tsa bohlokwa ho setjhaba sa lehae. Molao o ikemiseditse ho kgothaletsa setso sa ho kenya letsoho ha setjhaba ka mehato e pepeneneng le e ikarabellang, ho kenyeletswa le ho kenya letsoho ha setjhaba ho thehweng ha merero ya ntshetsopele e kopaneng (IDPs).[16] Sena se kenyelletsa ditlhoko tsa puisano, tse kang ho amohela setjhaba dibokeng, ho phatlalatsa ditsebiso dikoranteng, ho boloka websaete ya semmuso, le ho etsa hore ditokomane di fumanehe ho setjhaba.

Molao wa Tsamaiso ya Ditjhelete tsa Mmuso wa Dibaka wa 56 wa 2003 o laola tsamaiso ya ditjhelete ya bomasepala ka ho theha melao le maemo a ditjhelete. Sena se kenyelletsa ho fokotsa mesebetsi ya basebetsi ba masepala ba nang le boikarabello ba ditjhelete, jwalo ka bahlanka ba ditjhelete. Bahlanka ba ditjhelete ba tlameha ho ba pepeneneng tshebedisong ya bona ya ditjhelete le ditlaleho tsa bona, ka hona ba kgothalletsa boikarabello le pepeneneng. Ho phaella moo, Molao o theha ditataiso tsa tsamaiso ya tekanyetso le ditlaleho tsa ditjhelete ha o ntse o netefatsa hore setjhaba se na le phihlello ya tlhahisoleseding ena.

Molao wa Lekgetho la Thepa ya Mmuso wa Lehae wa 6 wa 2004 o laola bokgoni ba bomasepala ba ho lefisa makgetho malapeng le matlong. Makgetho a thepa ke mohlodi o ka sehloohong wa lekeno bakeng sa bomasepala. Molao o ikemiseditse ho theha tsamaiso e lokileng ya lekgetho e nang le mabaka a hlakileng a ho se lefelle le mekgwa e lokileng ya ho beha makgetho. O boetse o kgothaletsa ponaletso, o dumella batho ho hlahisa dikganetso diqetong dife kapa dife tsa bomasepala le ho kenya ditletlebo.

Leha bomasepala e le lekala le arohaneng la mmuso, ba tlameha ho latela molao wa naha le wa provense. Molaotheo o ananela hore makala a mmuso a itshetlehile ka ho a mang. Sena se bolela hore a ka nna a hloka ho itshetleha ho e mong le e mong ho phethahatsa boikarabelo ba ona ba molaotheo ka nepo. Kgaolo ya 3 ya Molaotheo e hloka mmuso wa kopanelo o sebedisang matla a wona, o etsang mesebetsi ya wona, o sebedisanang moo ho hlokahalang, mme o sa sitiseng botšepehi ba mesebetsi kapa ditheo tsa makala a mang a mmuso. Karolo ya 41(2) ya Molaotheo e hloka hore Palamente e etse molao o laolang dikamano pakeng tsa makala a fapaneng a mmuso, le ho fana ka tharollo ya diqabang pakeng tsa wona.

Melao ea Masepala

Ho ya ka karolo ya 156(2), mmasepala o ka etsa melaoana mme wa e laola bakeng sa tshebetso ya wona e nepahetseng. Sena se thusa bomasepala ho ntshetsa pele melao e fihlelang ditlhoko tse ikgethang tsa metse eo ba e sebeletsang hantle. Bomasepala ba ka etsa melawana feela dibakeng tse tlasa taolo ya bona tseo ba di abetsweng ke Molaotheo.

STATE CAPTURE AND BEYOND

Tsena di hlalositswe Karolong ya B ya Dishejule tsa 4 le 5, mme di kenyeletsa ditaba tse kang laesense, ditsela tsa bomasepala, le melawana ya bomasepala le ho paka makoloi. Ho bohlokwa ho hlokomela hore bomasepala ha ba na matla a ikgethang a molao ditabeng tsena, mme ka hona ba tlameha ho latela molao o amehang wa provense le wa naha. Ka nqane ho Shejule ya 5, mebuso ya naha le ya provense e tlameha ho abela mmuso wa lehae ditaba tse itseng tse amehang moo di ka tsamaiswang hantle.

Molaotheo o bwetse o hloka hore bomasepala ba kgothaletse ho pepeneneng le boikarabello ka ho kgothaletsa ho kenya letsoho ha setjhaba tshebetsong ya ho etsa melao. Karolo ya 160 (4) e thibela ho etswa ha molao wa masepala ntle le haeba o phatlaladitswe bakeng sa maikutlo a setjhaba. Sena se netefatsa hore maikutlo a setjhaba aa nahanelwa mme matshwenyeho le ditletlebo tsa bona dia rarollwa ditabeng tsohle tse ka ba amang.

PHAPANG PAKENG TSA LEANO LE PHANO YA DITSHEBELETSO

Brot für die Welt
Human Rights MEDIA TRUST
LRC LEGAL RESOURCES CENTRE
Co-funded by the European Union

Phapang pakeng tsa Leano le phano ya ditshebeletso

Afrika Borwa e ne e tsebahala ka ho ba le molaotheo o tswelang pele le o fetolang maemo bakeng sa nako ya yona.[17] Karolo ya bohlokwa ya lefa lena la phetoho e ne e le Bili ya Ditokelo, e neng e kenyeletsa ditokelo tsa moruo, tsa kahisano le tsa setso tse neng di ka sebediswa le ho sebediswa ka molao.[18] Ditokelo tsena le tse ding di ne di le bohlokwa ho fediseng ho hloka toka ha nakong e fetileng le ho aha setjhaba sa demokrasi se thehilweng hodima tekano le toka ya kahisano. Leha ho le jwalo, dilemo tse mashome a mararo tse fetileng, mmuso o hlolehile ka mehla ho fetolela ditokelo tsena maphelong a nang le moelelo bakeng sa Maafrika Borwa a mangata.

Ha ho tluwa tabeng ya ho kenya tshebetsong, karolo ya masepala e habedi. Masepala o na le matla a ho etsa le ho kenya tshebetsong melao ya toropo feela ditabeng tse ka hara taolo ya wona. O tlameha hape ho kenya tshebetsong melao ya naha le ya provense ditabeng tse arolelanwang kapa tse ka ntle ho taolo ya oona. Leha sena se beha morwalo o moholo ho mmuso wa lehae, Molaotheo o netefatsa hore masepala a tshehetswa ho sena.

Bothata ba ho romela badumedi

Hore masepala o sebetse hantle, o hloka mehlodi e lekaneng ya ditjhelete le ya batho. Ditaba tsa ditjhelete di laolwa ke MFMA. Ditaba tsa mehlodi ya batho di laolwa ke MSA. Pele mang kapa mang a hirwa, molaodi wa masepala o tlameha ho ngola moralo wa basebetsi, o amohetsweng ke lekgotla le loketseng la masepala. Morero wa basebetsi ke tokomane e thathamisang maemo ohle a hlokahalang a lokelang ho tlatswa. Morero wa moralo wa basebetsi ke ho kgothaletsa boitlamo ka ho ngola le ho tshehetsa maemo a hlokahalang hore masepala o sebetse hantle. Hang ha tjhelete e amohetswe, batho ba ka hirwa ho tlatsa maemo ao.

Karolo ya 67 ya MSA e hloka hore bomasepala ba thehe maano le mekgwa e loketseng bakeng sa ho hira le ho laola basebetsi. Maano ana a tlameha ho ipapisa le maemo a tshwanang ho netefatsa botsitso, toka le ponaletso tsamaisong ya basebetsi. Bomasepala ba tlameha ho ntshetsapele tsebo ya basebetsi ba bona kgafetsa e le hore ba ka etsa mesebetsi ya bona ka tsela e atlehang, e atlehang le e nang le boikarabelo.

Haeba ho hira batho ho etsoa hantle, masepala o tla kgona ho phetha mesebetsi ya wona ya molaotheo. Leha ho le jwalo, ha ho jwalo bomasepaleng ba bangata. Nakong e fetileng, mekgwa ya ho hira batho e itshetlehileng hodima bokgoni e ne e fifatswa ke ho kgethwa ha batho ba nang le bokgoni (Cadre Deployment).

Ho romellwa ha batho ba tshepahalang e ne e le sesebediswa sa bohlokwa se sebediswang ke ANC ho fedisa puso ya kgethollo ya morabe le ho haha mmuso o motjha o tsamaellanang le tsamaiso e ntjha ya demokrasi ya naha. Sena se ne se kenyelletsa ho tloswa ha bahlanka ba mehleng ya kgethollo ya morabe maemong a bohlokwa a mmuso, ho ba nkela sebaka ka ditho tse tshwanelehang tsa ANC.

Sepheo se seholo sa boikwetliso bona e ne e le ho theha mmuso o ikemiseditsengho kenya tshebetsong Molaotheo o motjha le ho tshehetsa ditekanyetso tsa wona tsa demokrasi, hammoho le ditekanyetso tsa ANC. Sehloohong se ho Mail & Guardian mabapi le hore na ke hobaneng ha ho romellwa ha mekga ya dipolotiki ho le bohlokwa, ho boletswe se latelang:

"Ka ho beha bahlanka ba ANC maemong a bohlokwa a setjhaba, ho bile le ho phahamiswa ha mefuta-futa, ho kenyeletswa le ho emelwa ha dihlopha tse neng di sa emelwa hantle pele – Maafrika Borwa a batsho, basadi le batjha – mesebetsing ya ho etsa diqeto jwalo ka bahlanka ba baholo, makgotla le ditaba tsa setjhaba."[19]

Ho ne ho le bohlokwa ho ba le batho ba tshepahalang ba arolelanang ditekanyetso le melao-motheo e tshwanang e tataisang maano le lenaneo la ANC e sa tswa kgethwa. Leha ho le jwalo, ha nako e ntse e ya, lebaka la motheo la ho sebedisa batho ba tshepahalang le ile la hlaka. Ha ya etswa ka sepheo sa ho fetola puso ya rona kapa ho e hokahanya le Molaotheo o sa tswa amohelwa. Ho ena le hoo, e ne e le sesebediswa se sebediswang ke ANC ho atolosa matla a eona makaleng ohle a mmuso.

Maemo a bohlokwa a ne a tlatsoa ke batho ba tshepahalang mekgeng ya bona ho phaella tshebeletsong ya bona ya setjhaba. Ho ne ho lebeletswe hore ba latele ditaelo tsa mokga e le hore ba se ke ba ba kotsing ya ho tloswa maemong a bona kapa ho lelekwa Palamenteng. Hang ha batho ba tshepahalang ba se ba nkile maemo ana a hodimo, ba ile ba thusa ho utswa dibilione tsa diranta mafapheng le ditsi tsa mmuso, ha ba ntse ba qoba boikarabello.

Mekgatlo e meng e neng e reretswe ho netefatsa boikarabello ba mmuso, jwalo ka NPA, e ne e tletse bahlanka ba neng ba tsamaisa ka bohlaswa ha batsamaisi ba bona ba senya naha yohle. Leha ho fumanwe nyeweng ya Mlokoti kgahlanong le Amathole District Municipality le e nngwe[20] hore dikgetho tse thehilweng botshepehing ba mokga ho feta boleng di ne di se molaong, di ntse di sebetsa dilemo tse mashome a mararo kamora ho tswalwa ha demokrasi ya rona.[21]

Ha ho o makatse hore ebe ho romelwa ha bahlanka ba tshepahalang le hona ke ntho e mpe mmusong wa lehae. Hangata, bahlanka ba tshepahalang ba behilweng maemong a hodimo ha ba na tsebo kapa bokgoni bo hlokahalang ho phetha mesebetsi ya bona ka katleho. Ho hlokomolohuwa hona ha bokgoni ba botsebi ho kentse letsoho haholo tsamaisong e mpe ya bomasepala le ho hloleheng ho fana le ho fihlella ditshebeletso tsa motheo.

Diphello tsa diofisiri tse sa kgoneng

Bahlanka ba sa kgoneng ho sebetsa ba haellwa ke bokgoni bo hlokahalang ho kenya tshebetsong melao le maano ho fihlella diphetho tse bonahalang. Ha e le hantle, hangata ho etsahala hore bahlanka ka bobona ba se tsebe melao le maano ao ba ikarabellang ho a kenya tshebetsong. Ntle le tlhahisoleseding e nepahetseng le tataiso ho tswa ho baokamedi ba bona, bahlanka ba bangata ba mmuso hangata ba sala ba se na tataiso. Ha ba tsebe seo ba lokelang ho se etsa, hore na ba se etse jwang, le hore na ke maemo afe ao ba lokelang ho a fihlela. Ho hloka hlaka hona ho bonahala haholoholo ho bahlanka ba ka pele ba sebetsanang ka kotlololoho le setjhaba. Ha bahlanka bana ba sa kgone ho kenya tshebetsong kopo ya motheo kapa ho kenya tshebetsong leano, ho bolela hore ho na le ho hloleha ho totobetseng ho phethahatsa tokelo ya mmuso o sebetsang wa lehae

Ho hloka basebetsi ba lekaneng boemong ba tsamaiso ke bothata bo bong. Ho na le khaello ya basebetsi ba nang le boiphihlelo, mme ho boetse ho na le sekgahla se tshwenyang sa ho fetoha ha basebetsi, moo bomasepala ba lahlehelwang ke diphesente tse pakeng tsa 2 le 5 tsa basebetsi ba bona ba nang le boiphihlelo selemo se seng le se seng.[22] Ntle le ditsebi tse ikgethileng, jwalo ka baenjiniere, borakgaontente, babuelli ba molao, baqapi ba ditoropo, ditsebi tsa ICT le ditsebi tsa basebetsi, bomasepala ba thatafallwang ba tlameha ho itshetleha ka baeletsi ho ena le hoo. Ho hira baeletsi ba kantle ho bitsa tjhelete e ngata, ho hloka tshebetso e telele, mme ho ka ama bokgoni ba masepala ba ho arabela kapele maemong a tshohanyetso. Lebaka le leng la kgaello ya basebetsi ba nang le boiphihlelo ke ho hloka dikgothaletso, ho kenyeletswa meputso e tlase, melemo e fokolang, ho hloka menyetla ya kgolo, le ho hloka kwetliso ya ntshetsopele. Ntle le dikgothaletso tse sebetsang tsa ho boloka basebetsi, batho ba nang le boiphihlelo hangata ba batla mesebetsi dibakeng tse ding.

Motswako o tshwenyang wa diphephetso o ntse o atolosa lekgalo pakeng tsa maano a tshepisang ntlafatso le se etsahalang mmusong wa lehae. Sena se siya phano ya ditshebeletso e le toro e hole, ka meralo ya motheo e senyehileng le tlhokomelo e sa lekaneng, e lebisang bofutsaneng bo atileng. Ho kwala lekgalo le ho ntlafatsa phano ya ditshebeletso, ditaba tsena di tla hloka ho rarollwa ka mokgwa o hlophisitsweng. Ntle le boitlamo bo sebetsang ho tswa maemong ohle a mmuso, mekgwa ya boetapele e ke ke ya ntlafala. Baetapele ba tjhesehang le ba sebetsang hantle, ba kgethilweng bakeng sa mosebetsi wa bona, ba na le monyetla o moholo wa ho tshehetsa diphetoho tse ka ntlafatsang mmuso wa lehae, ho tloha ho ntshetseng pele le ho boloka ditsebi ho ya ho ntlafatsa mekgwa ya kwetliso le ya ho hira. Tshebeletso ya setjhaba e kwetlisitsweng le e hlomeditsweng e tla hlomellwa hamolemo ho kenya tshebetsong maano habonolo ho feta haeba a thibetswe ke bahlanka ba mmuso. Leha ho le jwalo, sena se tla hloka thato e kgolo ya dipolotiki le baahi ba sebetsang mmoho ho etsa hore mmuso o ikarabelle kgafetsa. Haeba mmuso wa lehae o tswela pele ho latela mekgwa ya hona jwale, ho bonahala eka Maafrika Borwa a tla tswela pele ho bona phano ya ditshebeletso e mpe ho feta pele, e lematsa mafutsana ka mokgwa o sa lekanang.

ILithibelo tsa mmuso (tse tsejoang hape e le red tape)

Ha ho tluwa tabeng ya ho phethahatsa molao, karolo ya masepala e habedi. Masepala o na le matla a ho theha le ho kenya tshebetsong melao ya toropo feela ditabeng tse ka hara taolo ya ona. O tlameha hape ho kenya tshebetsong melao ya naha le ya provense ditabeng tse arolelanoang kapa tse ka ntle ho taolo ya ona. Morwalo ona o habedi hangata o nkwa e le o feteletseng, ke bahlanka ba mmuso le setjhaba, ka hona e ka ba tshitiso ya nnete ya tape e khubedu. Polelwana "tape e khubedu" e tswa mokgweng wa ho sebedisa diribone tse khubedu ho tlama ditokomane tsa bohlokwa tsa mmuso, mme hamorao ya eba khutsufatso ya ditshitiso tsa puo e feteletseng kapa e sitisang.[23] Ka bomadimabe, esita le melao le melawana ya masepala e nang le sepheo se setle e ka fetoha ditshitiso haeba e thulana le melao e meng kapa e le thata haholo ho e hlalosa. Melao e boima e ka baka pherekano, pherekano le tieho e sa hlokahaleng ho masepala a seng a ntse a se na basebetsi ba lekaneng 'me a laolwa hampe.

Ditshitiso tsena di kenya letsoho haholo bobodung, kaha di hlahisa menyetla ya hore batho ba sebedise maemo a bona a setjhaba bakeng sa melemo ya poraefete.[24] Ha bahlanka ba mmuso ba sa utlwisise ka botlalo hore na ke melao efe e lokelang ho sebediswa le hore na ba ka e sebedisa jwang, ho etswa diqeto tse sa tsotelleng.

Mohlala, batsamaisi ba ka lefisa ditshebeletso ho feta tekano, ba fokotsa ka boomo tshebetso ya disebediswa ho kopa tjotjo, kapa ba sebedisa disebediswa hampe le ho senya ba bang. Mekgwa ya boikarabello, eo hangata e leng siyo kapa e thibetsweng ke bahlanka ba baholo, ha e fe setjhaba monyetla wa ho phomola. Ka lebaka leo, batsamaisi ba na le bolokolohi ba ho sebetsa ntle le tlhahlobo le kutlwisiso e ka sitisang phano ya ditshebeletso.

Motswako o tshwenyang wa diphephetso o ntse o tswela pele ho atolosa lekhalo pakeng tsa molao le mokgwa wa tshebetso. Ho beha leruo la motho ka mong pele ho feta tshebeletso ya setjhaba ho bolela hore phano ya ditshebeletso e se e le toro e hole. Ditokelo tsa motheo, tse kang phihlello ya metsi a hlwekileng, motlakase le sebaka se sireletsehileng sa boludo, di ntse di le hole le ho fihlellwa ke batho ba bangata, dilemo tse mashome a mararo kamora ho tswalwa ha demokrasi ya rona.

Brot für die Welt
Human Rights MEDIA TRUST
LRC LEGAL RESOURCES CENTRE
Co-funded by the European Union

Ditshebeletso tsa Masepala

Bomasepala ba ikarabella bakeng sa ho laola le ho fana ka ditshebeletso metseng ya bona. Sena se kenyeletsa. Disebediswa tsa bohlokwa tse hlokahalang bakeng sa bophelo bo botle le polokeho:

- Phihlello ya metsi a hlwekileng a nowang a diphaephe,
- Bohlweki
- Motlakase
- Taolo ya ditshila. Pokello le ho tloswa ha ditshila, dibaka tsa ho lahla dithole le ho lahla ditshila tse tiileng.
- Meralo ya motheo ya ditsela. Tlhokomelo ya ditsela, mabone a diterateng, diphaephe tsa metsi le dibaka tsa ho paka makoloi, le tsamaiso ya metsi a pula dibakeng tse hahilweng.
- Polokeho ya setjhaba. Ditshebeletso tsa mollo, melao ya meaho, taolo ya mathata a setjhaba, le difono tsa setjhaba.
- Tlhokomelo ya bophelo. Ditshebeletso tsa bophelo bo botle tsa masepala, tshilafalo ya moya le lerata.

Mehlodi ya setjhaba le moruo:

- Moralo le ntshetsopele. Moralo wa masepala, melao ya kaho, le mesebetsi ya setjhaba.
- Boithabiso le bohahlaudi. Mabopo a lewatle, dibaka tsa boithabiso, dibaka tsa dipapadi, le bohahlaudi ba lehae.
- Thuto. Dibaka tsa tlhokomelo ya bana, dilaeborari.
- Dipalangwang tsa setjhaba. Dipalangwang tsa setjhaba tsa masepala, boema-fofane ba masepala, marokgo, dikepe tsa bapalami, dijete, le dikepe.
- Dimmaraka le dibaka tsa ho hlabela. Diboto tsa papatso le dipapatso dibakeng tsa setjhaba, mangolo a ho rekisa dijo, mangolo a ho laeletsa jwala, dimmaraka, kgwebo ya diterateng le dibaka tsa ho hlabela tsa masepala,
- Diphoofolo. Laesense ya ntja, matlo a manyenyane, le dibaka tsa ho dula, ho hlokomela le ho pata diphoofolo.
- Dibaka tsa setjhaba. Dirapa tsa masepala, dibaka tsa setjhaba, mabitla, dibaka tsa mabitla le dibaka tsa ho tjhesetsa ditopo.

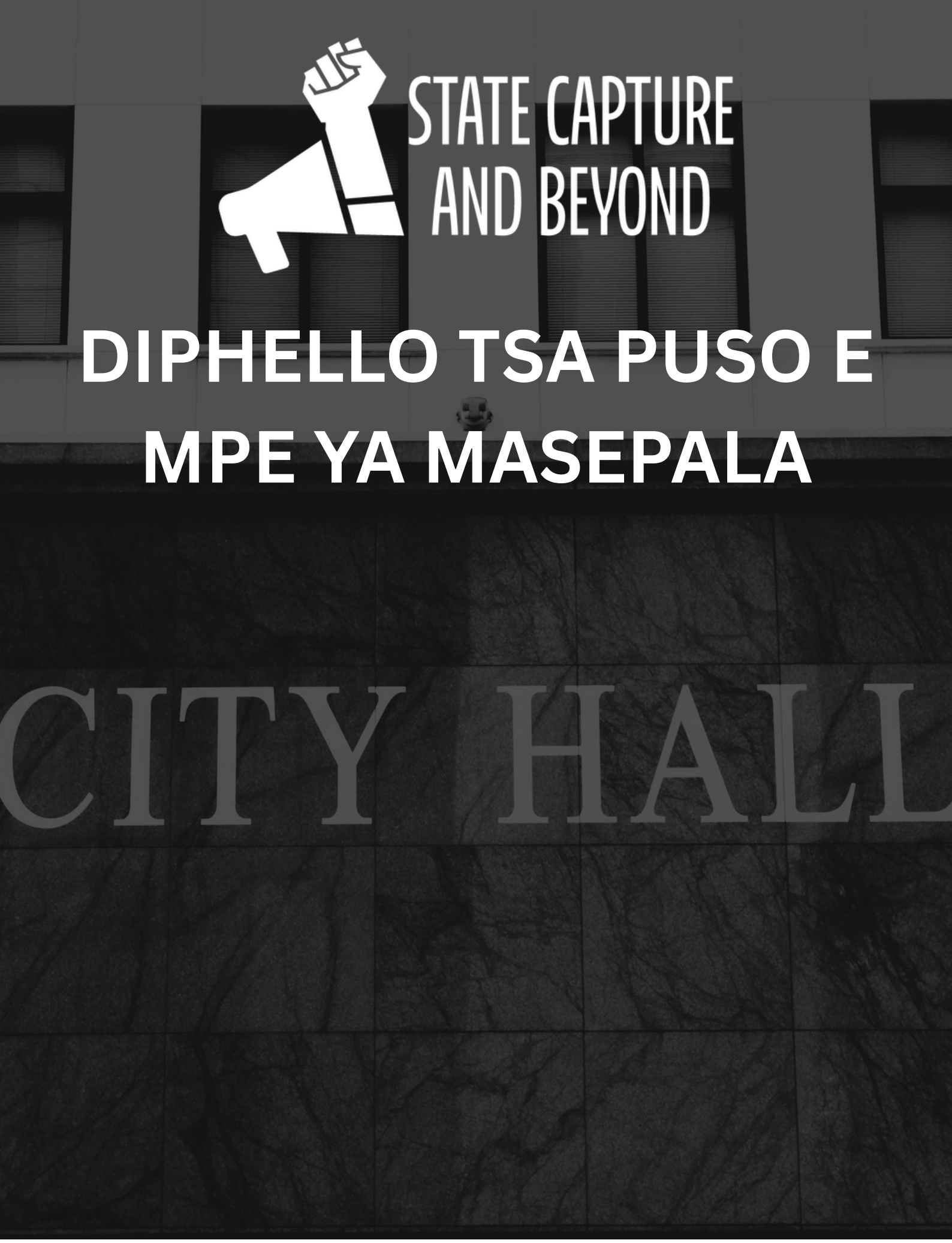

DIPHELLO TSA PUSO E MPE YA MASEPALA

Brot für die Welt
Human Rights MEDIA TRUST
LRC LEGAL RESOURCES CENTRE
Co-funded by the European Union

Diphello tsa puso e mpe ya masepala

Ho hloleha ho fana ka ditshebeletso

Ha bomasepala ba haellwa ke boiphihlelo ba tsamaiso bo hlokahalang ho hlokomela ditshebetso tsa kaho le tlhokomelo, ho ba le ho senyeha ho tsamaellanang le phano ya ditshebeletso. Ntle le tlhokomelo e tlwaelehileng, ditsela dia senyeha, marokgo aa putlama ka lebaka la ho bola, ditsamaiso tsa metsi dia hloleha, mme ditsamaiso tsa dikgwerekgwere dia dutla.[25] Tsamaiso e mpe e kenyelletsa ho hloleha ha bomasepala ho lefa bafani ba ditshebeletso tsa motheo jwalo ka Rand Water le Eskom.[26] Haeba bomasepala ba sa lefuwe, bafani bana ba ditshebeletso ba ka kwala mme ba fokotsa ditshebeletso tsa bona, ba siya metse e se na ditshebeletso tsa motheo jwalo ka metsi a hlwekileng le motlakase.[27]

Masepala wa Emfuleni ke mohlala o hlakileng wa ditlamorao tsa tsamaiso e mpe. Ho sa tsotellehe dintlafatso tsa morao tjena, Emfuleni e ntse e tswela pele ho thatafallwa ke tsamaiso ya ditjhelete le pokello ya dikoloto, e sebetsa ka ditekanyetso tse sa lefellwang moo ditjeo tse lebelletsweng di fetang lekeno le lebelletsweng. Masepala hona jwale o kolota Eskom R2.2 bilione. Tsamaiso ena e mpe ya ditjhelete e bontsha nalane ya phano e mpe ya ditshebeletso. Ho tloha ka 2021, Emfuleni e ne e nkuwa e le e nngwe ya masepala a sa laolwang hantle ka ho fetisisa mabapi le phano ya ditshebeletso, ka ditaba tse kang ditsamaiso tsa kalafo ya metsi a ditshila le dipolante tsa kalafo ya metsi a ditshila tse tswelang pele ho silafatsa Noka ya Vaal. Tsamaiso e mpe ya ditjhelete e tswelang pele e ile ya lebisa kopong ya Khomishene ya Ditokelo tsa Botho ya Afrika Borwa (SAHRC) ya ho fuputsa masepala ka ho tlola ditokelo tsa molaotheo tsa metsi, bohlweki ba motheo le tikoloho e phetseng hantle.

Puso e mpe ya masepala e na le diphello tse mpe, kaha phano e sa lekaneng ya ditshebeletso e tlola ditokelo tsa botho mme e beha bophelo ba batho kotsing. Leha ho le jwalo, bothata bona bo mpefatswa ke nalane ya puso e mpe, kaha ho kgutlisa tshenyo e bakilweng ke dilemo tsa tsamaiso e mpe e ka ba phephetso e kgolo. Tlhokomelo e tswelang pele le e sebetsang, ho netefatsa ditokiso tse entsweng ka nako le ho phethwa ha merero e meholo, ho ka thusa ho thibela ditshenyehelo tsa nako e telele tse amanang le ho nkela meralo ya motheo e senyehileng sebaka. Leha Lefapha la Metsi le Tsamaiso ya Dikgwerekgwere le keneletse ho rarolla mathata a maholo Emfuleni, ditshenyehelo tsa hajwale tse hakanyetswang tsa ho rarolla bothata ba kalafo ya metsi a ditshila ke R7.6 bilione dilemong tse supileng. Ka hona, puso e sebetsang e bohlokwa ho tshehetsa phano ya ditshebeletso e tsitsitseng le ho fokotsa ditshenyehelo tse sa hlokahaleng.

Matshwenyeho mabapi le ho nka karolo ha setjhaba

Mebuso ya lehae e tlamehile ho latela molao wa motheo ho kgothaletsa ho kenya letsoho ha setjhaba ditshebetsong tsa yona tsa ketsamolao. Ho kenya letsoho ha setjhaba ho dumella batho ho hlahisa maikutlo a bona ditabeng tse ba amang ka kotlololoho. E bwetse e fana ka sebaka sa hore setjhaba se belaelle diketso tsa baemedi ba bona le ho ba etsa hore ba ikarabelle.[28] Leha ho le jwalo, bomasepala ba laolwang hampe hangata ha ba na kapa ba bile ba ba nyahamisa ho kenya letsoho hona ha setjhaba. Bahlanka ba bobodu ba fokotsa ho kenya letsoho ha setjhaba ditshebetsong tsa bomasepala ho qoba ho hlahlojwa ha diqeto le diketso tsa bona tse seng molaong. Dipuisano di ka nna tsa se phatlalatswe hantle kapa tsa se phatlalatswe ho hang. Diboka tsa setjhaba di ka nna tsa rerilwe dinakong le dibakeng tse sa lokelang. Ha diboka tsa setjhaba di tshwarwa, tlhahisoleseding ya bohlokwa e ka nna ya thibelwa, ka hona e fokotsa bokgoni ba baahi ba ho buisana ka botlalo le baemedi ba bona.

Ka lehlakoreng le leng, bobodu bo ntseng bo tswela pele boemong ba mmuso wa lehae bo bakile ho se tshepane ho ntseng ho eketseha hara setjhaba. Diboka tsa setjhaba di bonwa di sa sebetse. Ka lebaka leo, ho ka etsahala hore ba se kenelle diqetong tsa setjhaba kaha ba ka nna ba bonwa ba sa sebetse. Ho ena le hoo, setjhaba se ka nna sa kenella diprovenseng.[29]

Hangata ke nakong ya boipelaetso moo bahlanka ba masepala ba qalang ho buisana le baemedi ba setjhaba ho rarolla mathata ana a bohlokwa.[30] Masepala wa Setereke sa Vhembe ho la Limpopo o na le nalane e telele ya boipelaetso mabapi le phano e mpe ya ditshebeletso, hangata e tsamaeang le ho hloka karolo ha setjhaba. Mohlala, ka la 3 Phuptjane 2025, baahi ba sebaka seo ba ide ba ya diofising tsa masepala ka lebaka la kgaello ya metsi, ba batla ditharollo tsa nakwana.[31] Phuputso e phatlalalitsweng ke Masepala wa Setereke sa Vhembe e fumane kamano pakeng tsa ho kenya letsoho ha setjhaba le phano e atlehang ya ditshebeletso, kaha e hlahisa maikutlo a ho ba le beng le taolo ya ditshebetso tsa dipolotiki.[32] Leha ho le jwalo, ke batho ba fokolang ba yang dibokeng tsa setjhaba, ba qotsa ditshepiso tse se nang thuso e le lebaka.

Ho Hloka Ponaletso

Ponaletso e fihlellwa ha tlhahisoleseding e fumaneha habonolo le ka bolokolohi ho setjhaba.[33] Ho hloka ponaletso ho hlahisa menyetla ya boshodu le bobodu.[34] Ho pepeneneng le hona ke tlhoko ya molao. Karolo ya 21A ya Molao wa Bolaodi ba Dibaka: Molao wa 32 wa 2000 mabapi le Mekgwa ya Masepala e hloka hore ditokomane tsa masepala di fumanehe diofising tsa masepala, dilaeboraring, diwebsaeteng le ditsebisong. Karolo ya 21B e re masepala o mong le o mong o tlameha ho ba le websaete ya semmuso. Karolo ya 75 ya Molao wa Bolaodi ba Dibaka: Molao wa 56 wa 2003 mabapi le Tsamaiso ya Ditjhelete tsa Masepala o totobatsa ditokomane tsa ditjhelete tse lokelang ho fumaneha websaeteng, ho kenyeletswa le ditjhelete, ditlaleho tsa selemo le selemo, ditumellano tsa tshebetso le ditshebeletso, le dikonteraka tsa theko. Leha ho le jwalo, ponaletso e lekanyeditswe ke dinako tse diehang tsa phatlalatso le ditshenyehelo tse thibelang tsa ho fumana tlhaiso-leseding, haholo-holo tlhaiso-leseding ya theko.[35]

Tsela e sebetsang ya ho eketsa ponaletso ke ho netefatsa hore diwebsaete tsa masepala, tse hlokwang ke molao, di na le tlhahisoleseding e nepahetseng le e nakong. Ka bomadimabe, diwebsaete tsena di fapana haholo ka boleng, ho latela masepala. Phuputso ya diwebsaete tsa masepala e fumane hore hoo e ka bang ha ho diwebsaete tse se nang diphoso, empa tse ding di na le mathata a mangata ho feta tse ding.[36] Mohlala, websaete ya Masepala wa Nxuba Yethemba, e neng e lekantswe e le e mpe haholo, ke https://iym.gov.za/. Bongata ba tlhahisoleseding e webosaeteng, ho kenyeletswa ditaba, ditlaleho le dikhalendara, e siilwe ke nako selemong se fetileng kapa ho feta. Dikarolo tse ngata ha dia fella hona jwale, jwalo ka dikoranta, ditlaleho tsa projeke tsa hajwale, manane a diboka tsa masepala le maano, ntle le molaetsa o bontshang hore dikarolo tsena di tla fumaneha haufinyane. Sena se etsa hore ho be thata ho fumana tlhahisoleseding efe kapa efe e molemo.

Ponaletso ya ho arolelana tlhahisoleseding pepeneneng, ho kenyeletswa diwebsaete tse fumanehang phatlalatsa, ke ya bohlokwa ho aha boikarabello le tshepo. Phihlello ya ditokomane e bolela hore baahi ba ka beha leihlo le ho latela diketso tsa mmuso wa lehae, ka hona bahlanka ba ikarabella bakeng sa diketso tsa bona. Tlhokomelo ya setjhaba e khothalletsa bahlanka ba mmuso ka matla ho tshepahala le ho latela melao mosebetsing wa bona, kaha ba tlameha ho khona ho fana ka mabaka le ho hlalosa diketso tsa bona. Sena se eketsa tshepo ho mmuso wa lehae, e leng se ba nolofalletsang ho fana ka ditshebeletso tseo setjhaba se di hlokang. E le ho fihlela melemo ena, ho bohlokwa ho ba le diphello tse hlakileng le tse matla bakeng sa ho hloleha ho latela mehato ya ponaletso, haholo-holo e laetsweng ke molao.

Theko ya ditshebeletso tsa Mmuso

Ha bomasepala ba hloka tlhahiso ya kantle ho fana ka tshebeletso, ba tlameha ho fana ka memo ya setjhaba, eo hangata e bitswang tender. Dikhamphani kapa borakonteraka ba ka thusang ba ka etsa tender ka ho fana ka ditlhahiso tse hlalosang hore na ba ka phethela mosebetsi jwang. Makala a mmuso a ka sebedisa mekgwa ya bona ya ho etsa tender ha feela a latela molao. Habohlokwa le ho feta, tshebetso ya ho etsa tender e tlameha ho ba le toka kamehla, e pepeneneng, e hlolisanang, me e tlameha ho fa molefi wa lekhetho boleng ba tjhelete.

Ke ka dithendara tsena moo bomasepala ba fanang ka ditshebeletso ho ditjhaba tseo ba di sebeletsang. Leha ho le jwalo, dithendara di kenyelletsa phapanyetsano ya tjhelete e ngata matsohong a mangata, ka dinako tse ding ntle le ho nahana ka moelelo. Dithendara tse sa laolweng hantle di fana ka tsela e tlwaelehileng ya boshodu le bobodu. Bomasepala ba ka kgetha khamphani efe kapa efe eo ba e batlang esale pele, ba nka tshebetso ya dithendara e le taba e tlwaelehileng. Ba ka fetola ditlhoko tsa dithendara, ba di etsa tse tobileng hoo e leng khamphani feela eo ba e ratang e tshwanelehang. Ba ka eketsa boholo ba dithendara tsena, ba dumella khamphani e kgethilweng ho fumana tjhelete e ngata ya lekgetho ho feta kamoo ho hlokahalang bakeng sa mosebetsi. Sena se khelosa tjhelete mererong ya bohlokwa mme se kgothaletsa mekgwa e sa lokelang ya kaho le tlhokomelo.

Masepala wa Madibeng Profenseng ya Leboya Bophirima o tobane le diphephetso tse tswelang pele tsa bosholu ba theko ya thepa, jwalo ka ha ho pakwa ke diphetho tse mpe tsa tlhahlobo ya ditjhelete. Ditlaleho tsa Mohlahlobi Kakaretso pakeng tsa 2015 le 2018 di senotse hore R50 milione e sebedisitswe hampe ka bosholu ba theko ya thepa le bosholu ba theko ya ICT.[37] Diqoso tsa ho se phethahale ha theko ya thepa di lebisitse ho emisweng ha bahlanka ba baholo masepaleng, ho kenyeletswa le ramotse, batsamaisi ba baholo, le mohlanka e moholo wa tsa ditjhelete.[38] Diphephetso tse amanang le ditaba tsa theko ya thepa di ne di tsamaya le boipelaetso bo shebaneng le phano e mpe ya ditshebeletso masepaleng. Baahi ba ile ofising ya masepaleng ho ya tletleba ka meralo ya motheo e fokolang ya ditsela, kgaello ya metsi, le phepelo e sa tsitsang ya motlakase.[39] Jwalo ka ha tlaleho ya Khomishene ya Zondo e bontshitse, haeba e sa sebetswe ka hloko le ka nepo, theko ya thepa ya setjhaba e bula monyako wa bosholu bo boholo.

Ho se sebedise tjhelete e lekaneng

Tshebediso e sa lekaneng ya tjhelete, ho e-na le ho ba mokgwa o atlehang wa ho boloka tjhelete, e bontsha ho hloleha ho kenya tshebetsong mananeo a ho haha le ho hlokomela meralo ya motheo. Se tshwenyang haholo ke dithuso tse nang le maemo a itseng, tse fanwang ke mmuso wa naha ka maemo a itseng a hore na tjhelete e tla sebediswa jwang. Dithuso tse nang le maemo a itseng tse sa sebedisweng kapa tse sa sebedisweng hantle di ke ke tsa fetisetswa ho ditjhelete tse ding. Thuso e tla fetisetswa selemong se latelang sa ditjhelete, ho latela hore na kopo ya masepala e atlehile, kapa e tla khutlisetswa letlotlong la naha.[40] Selemong sa ditjhelete sa 2023-2024, mmuso wa lehae o sebedisitse 94% (R37.23 bilione) ya tjhelete ya dithuso tse nang le maemo a itseng e amohetsweng (R39.61 bilione), e siya R2.38 bilione mererong e sa phethwang.[41]

Mpumalanga, Masepala wa Lehae wa Emalahleni o ntse o thatafallwa ke ditekanyetso tse sa lefellweng tjhelete e lekaneng le ho se sebelise tjhelete e lekaneng diporojekeng. Ditekanyetso tse sa lefellweng tjhelete e lekaneng di etsahala ha tshebediso e hakanyetswang e feta lekeno le lebelletsweng, e leng se bontshang kgaello ya tjhelete bakeng sa diporojeke. Selemong sa ditjhelete sa 2021-22, Masepala wa Lehae wa Emalahleni o sebedisitse feela 64.1% ya tekanyetso ya wona ya motsemoholo, e abelwang diporojeke tse kgolo tse kang diphaephe tsa metsi le meaho ya setjhaba.42 Bomasepala ba tsamaiswang hantle ba tlameha ho sebedisa bonyane 95% ya tekanyetso ya bona ya motsemoholo ho boloka diporojeke di le tseleng. Ha di kopantswe le keketseho e kgolo ya 165.8% ya tshebediso e senyang le e sa hlahiseng ditholwana, sena se bolela hore masepala o ka nna wa sebedisa tjhelete e ngata diporojekeng tse kgolo tse hlokahalang. Hape ho na le kgaello ya phano le tsamaiso e sebetsang ya ditshebeletso, e leng se bakileng mathata a kang tshubuhlellano ya sephethephethe, metsi a ditshila, le tlhokeho e phahameng ya mesebetsi.[43]

Ho na le tshebediso e sa fellang ho pholletsa le naha, moo Kapa Leboya le Free State di amehang haholo selemong sa ditjhelete sa 2023-24.44 Ho sebetsana le phephetso ya tshebediso e sa fellang, bomasepala ba hloka diofisiri tsa ditjhelete tse kwetlisitsweng hantle le tse nang le boiphihlelo. Ena e tla ba mohato wa bohlokwa ho ntlafatseng moralo wa tekanyetso le tlhokomelo ho netefatsa hore di dula di le tseleng. Ho phaella moo, ho kenya tshebetsong mehato ya ponaletso, ho kenyeletswa le ho beha dithendara diwebsaeteng tsa bomasepala, ho tla thusa ho netefatsa hore ho latela melao ka ho amohela maikutlo a baahi.

STATE CAPTURE AND BEYOND

PHIHLELLO YA TLHAHISOLESEDING

Brot für die Welt
Human Rights MEDIA TRUST
LRC LEGAL RESOURCES CENTRE
Co-funded by the European Union

Phihlello ya tlhahisoleseding

Diwebsaete tsa mmuso

Sebaka se setle sa ho qala ke ho fihlella diwebsaete tsa mmuso. Webosaete e thusang bakeng sa sena ke https://municipalities.co.za/ . Webosaeteng ena, motho a ka kgetha masepala oo a leng ho ona ka ho tobetsa "Batla" kapa "Mapa". Ho kgetha masepala ho lebisa mosebedisi leqepheng le letjha le nang le kakaretso ya masepala o kgethilweng. Motho a ka kgetha sehlooho leha e le sefe seo a ka ratang ho ithuta ho eketsehideng ka sona ka ho kgetha tab e loketseng. Di-tab tsena di na le dintlha tsa ho ikopanya, ditokomane tsa ditjhelete, menyetla ya mesebetsi le mehlodi. Karolong ya "ho ikopanya", ho na le sehokelo sa webosaete ya masepala ka mong.

Ditlaleho tse phatlaladitsweng

Mafapha le mafapha a mmuso a phatlalatsa ditlaleho tse fanang ka tlhahisoleseding khafetsa tse fanang ka dintlafatso tsa bohlokwa. Lefapha la Puso ya Kopanelo le Ditaba tsa Setso (CoGTA) le na le webosaete e thusang haholo, e ka fumanwang ho https://nationalstrathub.cogta.gov.za/data-tools/dashboards/ . Webosaete ena e sebetsa e le setsi sa mantlha sa data le tlhahisoleseding e nepahetseng e amanang, hara dintho tse ding, le ntshetsopele ya masepala. Sepheo ke hore data ena e tsebe haholwanyane diqeto tse ka etswang mafapheng ohle a mmuso, le ho kgothaletsa puso e sebetsang hantle. Setjhaba ka kakaretso se ka sebedisa webosaete ena ho latela tswelo-pele ya merero ya mmuso.

Lefapha la Dichelete le bwetse le phatlalatsa tlhahisoleseding ya ditjhelete mabapi le metse ka marang-rang. Ho na le websaete ya naha e inehetseng, https://vulekamali.gov.za/ , e fanang ka phihlello ya tekanyetso ya naha. Webosaete e nolofalletsang phihlello ya tlhahisoleseding mabapi le metse ka bophara ke https://municipalmoney.gov.za/ . Webosaete ena e bwetse e kenyelletsa ditlaleho tse tswang Lefapheng la Ditjhelete.

Dikopo tsa PAIA

Molao oa Khothaletso ea Phihlello ea Tlhahisoleseling, 2000 (PAIA) o fa batho tokelo ya ho fumana tlhahisoleseding e tshwerweng ke dikhamphani tsa setjhaba kapa tsa poraefete ha ba e kopa. PAIA e etseditswe ho ntlafatsa ponaletso Afrika Borwa ka ho atolosa tokelo ya molao wa motheo ya ho fumana tlhahisoleseding.[45] Le hoja tlhahisoleseding e ngata e lokela ho fumaneha ho setjhaba, boholo ba yona ha e fumanehe mahala kapa ha e senolwe. Haeba tlhahisoleseding e sa fumanehe mahala, batho ba ka sebedisa diforomo le mekgwa e tlwaelehideng, jwalo ka ha e behilwe ho PAIA, ho e kopa.

Ha o sebedisa kopo ya PAIA ho kopa tlhahisoleseding, mohato wa pele ke ho lekola mofuta wa setheo le mofuta wa tlhahisoleseding eo o ka ratang ho e kopa. Pele o ngola kopo, fumana bukana ya PAIA e amehang, e lokelang ho fumaneha webosaeteng ya lefapha le amehang. Dibukana tsena di fana ka dintlha tsa mekgwa le motho ya loketseng ho ikopanya le yena. Foromo ya 2 ya Taolo ya Tlhahisoleseding ke foromo e tlwaelehileng ya kopo, https://inforegulator.org.za/wp-content/uploads/2020/07/InfoRegSA-PAIA-Form02-Reg7.pdf .

Kopo ya PAIA e ka na ya lefiswa tefiso, e lokelang ho bolelwa lengolong la PAIA la mokgatlo. Kamora ho romela kopo ho Ofisiri ya Tlhahisoleseding ya mokgatlo o amehang, karabo e tlameha ho amohelwa matsatsing a 30, ka katoloso ya matsatsi a 30 haeba mokgatlo o romela tsebiso. Haeba mokgatlo o hana kopo ya tlhahisoleseding kapa o sa arabe matsatsing a 30, o ka ipiletsa qetong eo. Bakeng sa tlhahisoleseding e batsi, tataiso e tswang ho Khomishene ya Ditokelo tsa Botho ya Afrika Borwa (SAHRC) e fumaneha mona: https://www.gov.za/sites/default/files/gcis_documents/SAHRC-PAIA-guide2014.pdf

STATE CAPTURE AND BEYOND

HO NETEFATSA HORE MMUSO O IKARABELLA

Brot für die Welt
Human Rights MEDIA TRUST
LRC LEGAL RESOURCES CENTRE
Co-funded by the European Union

Ho netefatsa hore Mmuso o ikarabella

Mehala e kgethehileng

Mehala ya thuso ke tshebeletso ya bohlokwa le e sa lefellweng e dumellang batho ho tlaleha mathata afe kapa afe a amanang le phano ya ditshebeletso. Ho latela boholo le theknoloji ya masepala, ho ka ba le mehala e fapaneng ya thuso bakeng sa mathata a itseng kapa mekgwa ya ho tlaleha inthaneteng. Masepala a lokela ho ba le mekgwa ya ho tlaleha diphoso, mme diwebsaete tse itseng tsa masepala di lokela ho fana ka dintlha tse hlokahalang tsa puisano. Webosaete e ka thusang ho fumana diwebsaete tse itseng tsa masepala ke https://municipalities.co.za/ . Sethala sena se dumella basebedisi ho batla masepala kapa ho sebedisa mmapa ho o fumana, o fanang ka tlhaisoleseding e itseng ka masepala, hammoho le dintlha tsa puisano.

Mehala e itseng ya mohala, di-imeile le ditsebiso tsa inthanete di bohlokwa hobane di fana ka dinomoro tsa ho ikopanya le tlhaisoleseding e ka latelwang, e leng se dumellang rekoto ya puisano. Ho boloka rekoto ya puisano ho ka thusa ho bontsha nalane ya bothata ha ho hlokahala kgato ho bo rarolla. Leha ho le jwalo, monyetla wa hore tlaleho e le nngwe e tla ba tharollo e sebetsang o itšetlehile ka lintlha tse ngata, joalo ka masepala le sebaka seo bo etsahalang ho sona. Ka kakaretso, tlaleho e sebetsa hantle dibakeng tse futsanehideng ho feta dibakeng tse futsanehileng haholo. Ka bomadimabe, sena se bolela hore dibaka tse fapaneng di fumana maemo a fapaneng a tlhokomelo le phano ya ditshebeletso.

Puisano e tobileng

Ho ikopanya ka kotloloho le mmuso wa lehae ke tsela e nngwe e sebetsang ya ho hlahisa mathata le mmuso. Lefapha la Tshebedisano mmoho ya Mmuso le Merero ya Setso (CoGTA) le kgothaletsa hore o ikopanye le makhanselara a lehae ka dipotso kapa dikopo.[46] Ho thusa ho sena, Mokgatlo wa Mmuso wa Lehae wa Afrika Borwa (SALGA) o fana ka dintlha tse thusang tsa puisano bakeng sa makhanselara a lehae webosaeteng ya wona, https://www.salga.org.za/Municipalities%20MCD.html . CoGTA e kgothaletsa hore dipotso tse ngotsweng kapa dikopo di romelwe bonyane matsatsi a leshome pele ho dikopano tsa masepala. Leha ho le jwalo, ho a kgoneha hape ho ikopanya le ditho tsa masepala ka kotloloho ho botsa dipotso kapa ho romela dikopo. Ena ke e nngwe ya ditsela tse potlakileng tsa ho tsebisa mmuso le ho fumana boitlamo ba ho rarolla mathata.

Dikopano tsa mmuso wa lehae

Bomasepala ba lehae le bona ba na le tlamo ya molao ya ho tshwara diboka tsa setjhaba moo ba buisanang le metse ya bona. Karolo ya 4(2)(e) ya Molao wa Ditsamaiso tsa Mmuso wa Lehae wa 32 wa 2000 e hloka hore bomasepala ba buisane le metse ya bona mabapi le "(i) boholo, boleng, boholo le tshusumetso ya ditshebeletso tsa bomasepala tse fanwang ke mmasepala, ebang ke ka ho toba kapa ka mofani e mong wa ditshebeletso; le (ii) mekgwa e fumanehang ya ho fana ka ditshebeletso." Sena se matlafatswa hape ke karolo ya 17(2)(c) ya Molao e hlokang "diboka tsa setjhaba le dipuisano tsa mmasepala le mekga e meng ya dipolotiki le batho ba hirilweng dipolotiking tsa bomasepala, moo ho loketseng."

Ho ba teng dibokeng tsena ho fa setjhaba monyetla wa ho hlahisa maikutlo a sona. Ke karolo ya mekgwa eo masepala a lokelang ho e theha ho thusa setjhaba ho kenya letsoho. Masepala a mang a ka beha tlhahisoleseding mabapi le diboka tsa setjhaba diwebsaeteng tsa bona. Haeba masepala wa heno a se na websaete ya sejwale-jwale, u ka nna ua hloka ho letsetsa kapa ho etela masepala wa heno ho botsa ka diboka tsa setjhaba tse tlang.

Metjha ya ditaba ya setjhaba

Diwebsaete tsa metjha ya ditaba ya setjhaba, ho kenyeletswa Facebook, X (eo pele e neng e le Twitter), Instagram, le tse ding, di thusa ho fihlela bamamedi ba bangata mme, maemong a mang, di hokahana le mafapha le mekgatlo ya mmuso. Mafapha a mangata a na le diakhaonto tse sebetsang tsa metjha ya ditaba ya setjhaba, tse fanang ka tlhaisoleseding e molemo mme, maemong a mang, di araba dipotso tse tswang setjhabeng. Mohlala ke leqephe la X la Motse wa Tshwane. Dipotso tse amanang le phano ya ditshebeletso dia arajwa moo. Sena se kenyelletsa mathata a metsi, ho tima ha motlakase le diphaephe tse dutlang.

Ka lehlakoreng le leng, metjha ya ditaba ya setjhaba e kanna ya se ke ya tshwaneleha bakeng sa ho tlaleha bobodu. Ho ka ba kotsi ho tlaleha diketsahalo tsa bobodu, haholo-holo tse amanang le tjhelete, metjheng ya ditaba ya setjhaba, kaha ho thata ho dula u sa tsejwe. Ho feta moo, ho ntse ho ena le tshireletso e fokolang haholo bakeng sa batho ba buang hampe ka molao wa Afrika Borwa. Ka hona, ho molemo ho tlaleha bobodu ka mokgwa o sireletsehileng le o sa tsejweng.

Ho tlaleha bobodu

Ho tlaleha bobodu ho kenyelletsa ho tlaleha bobodu ho motho ya nang le matla a ho batlisisa le ho nka kgato kgahlanong le batho ba bodileng. Ho tlaleha bobodu ho bohlokwa ntweng kgahlanong le bobodu, kaha ho batla ho le thata ho bo lokisa ntle le tsebo kapa bopaki ba hore bo teng. Leha ho le jwalo, ho tlaleha bobodu ho kotsi haholo, kaha ho ka lebisa phetetsong le ditshokelong ho motho ya senolang bobodu le tshireletso ya bona ya mosebetsi. Afrika Borwa e fana ka tshireletso ya molao bakeng sa ba tlalehang bobodu tlasa Molao wa Ditlaleho tse Sireleditsweng, 26 wa 2000 (PDA).

Leha ho le jwalo, boholo ba PDA bo lekanyeditswe haholo. E sireletsa basebetsi ba tlalehang bobodu ho bahiri ba bona feela, ka ho thibela phetetso mosebetsing. Le hoja e le qalo e ntle bakeng sa kamano ya mohiri le mohiruwa, Molao o na le mefokolo e tebileng e ka amohang batho ba senolang bobodu ba seng karolo ya basebetsi tshireletso eo ba e hlokang le eo ba e tshwanelang.[47] Mefokolo ena e tshohlwa ka botlalo videong ya SCAB, "Mokgwa wa ho Tlaleha Bobodu," e fumanehang hape karolong ya difilimi webosaeteng ya SCAB ho https://beyondstatecapture.org.za/films/ .

E nngwe ya ditsela tsa bohlokwa ka ho fetisisa tsa ho itshireletsa bobodung ke ho dula u sa tsejwe. Ho se tsejwe ho ka bolokwa ka ho theha aterese e ntjha ya imeile ntle le dintlha tsa nnete, le ka ho sebedisa Virtual Private Network (VPN).[48] Ho na le dinomoro tse mmalwa tsa mohala tse kgethehileng tsa mmuso tse fanweng e le tse sireletsehileng le tse sa tsejweng, mme tsena di thathamisitswe webosaeteng ya mmuso ho https://www.gov.za/anti-corruption/hotlines .

Hoa kgoneha hape ho tlaleha bobodu ho metjha ya ditaba, empa sena se bolela hore ditaba dia phatlalatswa mme di ka pepesetsa moqolotsi wa ditaba ho se amohelwe ke setjhaba. Ka hona, ho ya ditabeng hangata ke sebaka se setle sa ho qala.

Mokgwa o mong wa ho tlaleha bobodu ke ho bua le mekgatlo ya setjhaba e shebaneng le bobodu. Mekgatlo ena hangata e na le mekgwa ya ho boloka batho ba senolang bobodu ba sa tsejwe le ho ba sireletsa hore ba se ke ba iphetetsa. Mekgatlo ena e kenyelletsa:

- Sethala sa ho qosa batho ka ho bua bobe.
- Ntlo ya ba senolang ditaba tsa lekunutu
- Mokgatlo o Kgahlanong le Tlhekefetso ya Lekgetho (OUTA)
- Setsi sa bweletsi sa demokrasi se bulehileng
- Sethala sa Tshireletso ya Batho bakeng sa ho Tlaleha Bobodu Afrika (PPLAAF)
- Ofisi ya Tshireletso ya Dipaki

Dikopo tse rometsweng ho Mmuso

Tsela e bonolo ka ho fetisisa, empa hangata e sa sebetseng, ya ho hlahisa maikutlo ke ka ho ngola maikutlo ho mmuso. Ho romela mangolo kapa mantswe a ngotsweng ho mopresidente, palamente, makgotla a diprofinse, kapa mmuso wa lehae ho ka lebisa tlhokomelo ditabeng tse amehang. Molao wa Motheo wa Afrika Borwa o fana ka monyetla wa hore setjhaba se kenelle ho etseng melao, tlhokomelo le ditshebetso tse ding tsa Palamente. Tsamaisong ya demokrasi ya Afrika Borwa, ha ho hlokahale feela hore baahi ba kgethe baemedi ba bona ka bolokolohi, empa hape le hore ba kgone ho ba le lentswe ditabeng tse ba amang.[49] Karolo ya 17(2)(a) ya Molao wa Mmuso wa Dibaka e re mmuso wa lehae o tlameha ho amohela, ho nahana le ho sebetsana le ditletlebo tse hlahisitsweng ke setjhaba sa lehae.

Dikopo

Kopo ke tokomane e ngotsweng ya molao e tswang sehlopheng sa batho ba kopang matla a ho bua ka taba e itseng. Dikopo ke tsela e theko e tlaase bakeng sa dihlopha tse kgolo ho hlahisa maikutlo a tsona. Karolo ya 17 ya Molaotheo e fa motho e mong le e mong tokelo ya ho romela dikopo ho mekgatlo yohle ya mmuso. Dikarolo tsa 56(d) le 69(d) tsa Molaotheo, tse balwang le Melao ya Lekgotla la Naha la Diprovense le ya Palamente ya Naha, di dumella hore dikopo tse jwalo di amohelwe ke Palamente ya Naha le Lekgotla la Naha la Diprovense.

STATE CAPTURE AND BEYOND

Pele o ngola kopo, ho bohlokwa ho ba le sepheo kapa sepheo se hlakileng. Ha o ngola kopo, motho o tlameha ho latela ditlhoko tse loketseng ho latela hore na kopo e lebisitswe ho mokgatlo ofe wa mmuso. Tse ding tsa ditlhoko di kenyelletsa ho bolela morero wa kopo, ho eketsa tlhahisoleseding e nepahetseng ya puisano, le ho siya sebaka se lekaneng bakeng sa ho saena. Mohato o latelang ke ho bokella di-sainente ka ho fumana batho ba nang le thahasello e tshwanang molemong wa kopo. Kopo e ka abuwa dibakeng tse kgolo, dibakeng tse tsebahalang tsa diboka, metjheng ya ditaba tsa setjhaba, metjheng ya ditaba, kapa esita le ka ho ya ka ntlo le ntlo ho kopa batho ho kenela kopo. Mokgwa o mong o tsebahalang ke ho ba le kopo ya inthanete diwebsaeteng tse tsebahalang jwalo ka https://www.change.org/t/south-africa-en-gb . Mohato wa ho qetela ke ho hlahisa kopo le tlhoko. Mokgwa wa ho fana o itshetlehile ka hore na kopo e lebisitswe ho mokgatlo ofe wa mmuso.

- Dikopo tsa naha ho palamente di romellwa ke ditho tsa Palamente (MPs), ho bolelang hore di hloka tshehetso ya setho sa Palamente, mme di tlameha ho latela tsamaiso ya palamente, jwalo ka ha ho hlalositswe ho https://www.parliament.gov.za/petitions .

- Dikopo tse yang ho Lekgotla la Naha la Diprovense (NCOP) ha di hloke tshehetso ya Setho sa Palamente kapa setho sa NCOP.

- Dikopo tsa palamente ya provense di na le mekgwa e fapaneng ho latela provense, e laolwang ke melao e fapaneng ya provense. URL, https://provincialgovernment.co.za/units/type/3/legislatures , e fana ka dihokelo tsa diwebsaete tsa diparamente tse robong tsa provense.

- Dikopo maemong a mmuso wa lehae di ho bomasepala, empa ho ya ka Molao wa Mekgwa ya Masepala, bomasepala ba tlameha ho ba le mekgwa ya ho etsa kopo. Diwebsaete tsa mmuso wa lehae di lokela ho fana ka tlhahisoleseding e eketsehileng mabapi le dikopo kapa ho kenyeletsa dintlha tsa ho ikopanya bakeng sa dipotso. Webosaete e thusang bakeng sa ho fumana diwebsaete tsa mmuso wa lehae ke https://municipalities.co.za/.

Ho kenela kapa ho theha mekgatlo

Ha ho ba mong ho sa lekana ho etsa hore lentswe la hao le utluwe, hoa khoneha ho kenela kapa ho theha mokgatlo ho matlafatsa boemedi ba hao. Mekgatlo e dumella dihlopha tsa batho ho kopana ho emela dithahasello tsa setjhaba sa bona. Ho na le mekgatlo e mengata, ho kenyeletswa mekgatlo e seng ya mmuso le mekgatlo ya setjhaba. Mekgatlo ena e ipakile e atlehile ho hlophisa diketso tsa setjhaba ka boipelaetso, dikopo, dipolelo tse ngotsweng, dikopo tse yang ho mmuso, esita le dinyewe.

Boipelaetso

Mekoloko, e kang le seteraeke, e ka ba ditsela tse sebetsang tsa ho buisana ka ditaba le ditlhoko. Karolo ya 17 ya Molaotheo e sireletsa tokelo ya ho bokana, ho ipelaetsa, ho etsa mekoloko le ho batla tokiso, tsohle ka khotso.

Molao wa Taolo ya Dikopano wa 205 wa 1993 o laola tsamaiso ya dipontsho mme o sebetsa feela dikopanong tsa setjhaba tsa batho ba 15 kapa ho feta.[50] Dipontsho ha di hloke tumello. Leha ho le jwalo, moetapele wa pontsho o tlameha ho fana ka tsebiso ya bonyane matsatsi a supileng (7) pele ho pontsho ho molaodi ya okametseng, eo e leng motho ya kgethilweng ke bolaodi ba lehae, haeba ho na le pontsho ya batho ba fetang 15.[51] Moetapele ke motho ya hlophisang pontsho. Moetapele a ka fana ka tsebiso ya matsatsi a ka tlase ho a supileng ka nako e loketseng haeba a ka fana ka tlhaisoleseding e lekaneng. Dipontsho ntle le tsebiso ha di molaong mme, ka hona, di ke ke tsa sireletswa. Hangata metse e meholo e na le mehlala ya ditsebiso tse fumanehang diofising tsa yona tsa masepala kapa inthaneteng.

Nyewe

Ha mekgwa e meng kaofela e hlolehile, kapa ho bile le tlolo e tebileng ya ditokelo tsa molaotheo, nyewe e ka ba tsela e sebetsang ya ho netefatsa boikarabello ba mmuso. Leha ho le jwalo, ho na le mathata a mmalwa ka yona. Ho qosa hangata ho bitsa tjhelete e ngata ebile ho lieha. Karolo e kgolo ya ditshenyehelo e bakwa ke ho hira le ho boloka babuelli ba molao. Makgotla ho pholletsa le Afrika Borwa le ona a tletse dinyewe, ho bolelang hore ho ka nka dilemo hore dinyewe tse seng tsa tshohanyetso di mamelwe ka pela moahlodi kapa magistrate. Ka lebaka lena, makgotla a kgothaletsa hore mekgwa yohle e meng ya ho rarolla diqabang, jwalo ka bobuelli, e phethwe pele, pele e sebedisa nyewe. Makgotla a ka nna a hana ho amohela nyewe haeba bakopi ba sa ka ba leka ho rarolla taba ka mekgwa e meng.

Ho vouta

Ho vouta mohlomong ke tsela e sebetsang ka ho fetisisa ya ho tlisa phetoho demokrasing. Demokrasi e na le mefokolo ya yona, empa matla a yona a maholo ke hore e dumella phetoho ya kgotso ka voutu e nngwe le e nngwe. Haeba baahi ba naha ba sa dumellane le tsela eo mmuso o tsamaisang naha ka yona, ba ka sebedisa voutu ya bona ho fetola mmuso. Le hoja ho ka bonahala eka voutu e le nngwe e etsa phapang e nyane, e sa reng letho, ho se tsotelle ha bavoti, moo baahi ba sa vouteng hobane ba dumela hore voutu ya bona ha e na taba, ke e nngwe ya dikotsi tse kgolo ho demokrasi.

Pusong ya lehae, ho vouta e ka ba katleho e kgolo. Le hoja ho ka nka mashome kapa makgolo a dikete a dikgetho hore mokga o hlole setulo Palamenteng ya naha, e nang le ditulo tse 400 feela, ho ka nka dikete tse mmalwa ho fetola mokga o hapang wadi ya mmuso wa lehae. Wadi ka nngwe e kgetha lekhanselara ho dula lekgotleng la phethahatso la masepala wa lehae. Sena se bolela hore ho bonolo ho fumana boemedi bo tobileng dikgethong tsa mmuso wa lehae. Ho bwetse ho na le mehlala e mengata ya mekga e menyenyane ya lehae e hapang ditulo mebusong ya lehae. Esita le haeba mekga ena e sa hlole palo e kgolo ya dikgetho, ho ba le setulo tafoleng ho ba fa tsela e tobileng ya ho hlahisa matshwenyeho a lehae.
Khomishene e Ikemetseng ya Dikgetho (IEC) e na le tataiso ya inthanete ya mokgwa wa ho qothisana lehlokwa dikgethong tsa masepala https://www.elections.org.za/pw/Partys-And-Candidates/How-To-Contest-Municipal-Elections.

DITLHAHISO, SEPHETHO LE DITSHUPISO

Brot für die Welt
Human Rights MEDIA TRUST
LRC LEGAL RESOURCES CENTRE
Co-funded by the European Union

STATE CAPTURE AND BEYOND

Keletso

Ho ntshetsa pele mmuso wa lehae ke mosebetsi o rarahaneng o hlokang boitlamo, thato ya dipolotiki, le tlhokomelo ya setjhaba. Tse ding tsa dikgothaletso tse hlalositsweng ho Morero wa Ntshetsopele ya Naha, Joburg Crisis Alliance, le ditokomane tse ding tsa leano di thathamisitswe ka tlase.

Ho hira le ho boloka boetapele bo nepahetseng:

- Mmuso o lokela ho kgetha baetapele ka mekgwa e hlakileng e behang pele bokgoni ho feta ho ba setho sa dipolotiki.
- Ditlhahlobo tsa bophelo bo botle di lokela ho etswa kgafetsa ke bahlanka ba baholo ba masepala.
- Ho hlokahala hore ho be le tlhahlobo e tswelang pele le e pepeneneng ya hore na baetapele ba sebetsa jwang.

Ho ntlafatsa ho hlaka

- Metse e tlameha ho ba le diwebsaete tse sebetsang tse nchafatswang kgafetsa.
- Diwebsaete tsa masepala di lokela ho ba le maqephe a theko a fanang ka dintlha tsa tefiso, ditheko tsa konteraka tse fanweng, ditumellano tsa phano ya ditshebeletso le ditokomane tsa tefiso.
- Metse e tlameha ho phatlalatsa ditlaleho le dingodilweng ka nako.
- Ho lokela ho ba bonolo ho tlaleha mathata ka dijithale le ka sephiri.
- Tlhahisoleseding yohle e lokela ho fumaneha habonolo ka dijithale le mahala.
- Diwebsaete di lokela ho hlahlojwa le ho hlophiswa ho netefatsa hore tlhahisoleseding e fumaneha habonolo.

Ho kgothaletsa ho kenya letsoho ha setjhaba

- Bomasepala ba tlameha ho phatlalatsa dikopano tsa setjhaba nako e telele esale pele ba sebedisa metjha e mengata ya puisano.
- Baahi ba lokela ho ba le phihlello ya diboka tsa masepala, ditshebetso tsa ho etsa diqeto, le ditokomane tsa bohlokwa tsa masepala.

- Diboka di lokela ho tshwarelwa dinakong le dibakeng tse loketseng boholo ba ditho tsa setjhaba.
- Bomasepala ba lokela ho nahana ka ditokomane tsa phano ya ditshebeletso tse entsweng ka kopanelo le metse tse nang le maemo a phano ya ditshebeletso le mehato ya ho lekanya boikarabelo ba mmuso.
- Bahlanka ba masepala ba lokela ho netefatsa hore ho amohela ho kenella ha setjhaba merereng ya ntshetsopele ya poraefete ke tshebetso e rerilweng le e nang le moelelo.
- Bomasepala ba lokela ho fana ka tlhahisoleseding e hlakileng mabapi le moo baahi ba ka bang teng le hore na ba ka bua le mang haeba ba sa kgotsofala

Masepala a bohlale

- Ditsebi tse kwetlisitsweng dia hlokahala bakeng sa maemo a bohlokwa a kenyeletsang tsebo e kgethehileng.
- Theha mananeo a ho hira baithuti ba fumaneng mangolo bakeng sa ditshebeletso tsa mmuso ho hohela basebetsi.
- Sebedisa kwetliso le ditjhelete tse kopantsweng le ditsebi tse nang le boiphihlelo ho kwetlisa baithuti.
- Sebedisa mananeo a kwetliso le mekgwa ya tlhahlobo ho ntlafatsa tsebo ya basebetsi ba masepala ha ka nako e tshwanang ba fana ka tsela ya ho tswela pele.
- Fana ka ditsela tse hlakileng tsa ntshetsopele ya ditsebi ho thusa ho hodisa le ho boloka basebetsi.
- Netefatsa hore meputso le melemo ya basebetsi di tsamaellana le ditefiso tsa maraka

Ho matlafatsa boikarabello le tshusumetso

- Matlafatsa karolo ya tlhokomelo ya Palamente le makgotla a ketsamolao a diprofinse.
- Tsepamisa maikutlo hodima maemo a tshwanang a tshebetso a dumellang diphetho tse tsitsitseng le tse utlwisisehang.
- Kenya tshebetsong mekgwa ya tlhahlobo bakeng sa maemo ohle a basebetsi ba masepala e kenyeletsang maikutlo a baahi.
- Netefatsa hore diphihlello tse tswang ho Yuniti e Ikgethang ya Diphuputso (SIU), Mosireletsi wa Setjhaba, le Khomishene ya Khampepe di sebediswa ho fedisa bobodu.
- Di nkelwe sebaka ke Ditshebeletso tsa Graduate and Research (GFIS)

STATE CAPTURE AND BEYOND

Tlas'a kgethollo ya morabe, bomasepala ba ne ba thehilwe ho sebeletsa sehlopha se le seng feela sa morabe. Sena se ne se bolela hore ke dibaka tse nang le bomasepala feela tse neng di tla fumana ditshebeletso tsa bohlokwa tsa kamehla, tse kang motlakase, metsi le bohloeki. Ha Afrika Borwa e fetoha demokrasi, Molaotheo o ile wa theha bomasepala hore ba hasane ho pholletsa le naha mme wa netefatsa hore motho e mong le e mong, ho sa tsotelehe morabe, o tla fumana ditshebeletso tsa bomasepala.

Mebuso ya metse e theha sebaka sa mmuso wa lehae ka kakaretso, jwalo ka ha ho thehilwe ke Kgaolo ya 7 ya Molaotheo. Kgaolo ena e hlalosa mofuta, matla le mesebetsi ya mmuso wa lehae. Mmuso wa metse, jwalo ka mokgatlo o ikgethileng, o na le matla a ho laola ditaba tsa wona ka ho etsa melawana ya metse, ha feela melawana ena e sa thulane le molao wa naha kapa wa provense.

Mmuso wa lehae o na le boikarabelo bo boholo ba ho fana ka ditshebeletso tsa bohlokwa, ho kenyeletswa metsi, motlakase le bohlweki. O ikarabella bakeng sa ho ntshetsa pele le ho hlokomela meralo ya motheo e hlokahalang ho fana ka ditshebeletso tsena. Leha ho le jwalo, dilemo tse mashome a mararo tse fetileng, bomasepala ba bangata ba hlolehile ho fihlela ditlhoko tsa metse eo ba e sebeletsang. Tjhelete e neng e lokela ho ya dibakeng tse ntseng di tswela pele e se e kene ka dipokothong tsa bahlanka ba baholo. Mmusong wa lehae, bobodu ha bo bonahale feela ho ba maemong a hodimo empa hape le ka hara mmuso wa lehae. Bahlanka ba bangata bao setjhaba se sebedisanang le bona letsatsi le letsatsi le bona ba kenya letsoho ho kgothalletseng bosholu le bobodu. Ka lebaka leo, bobodu bo atile haholo mmusong wa lehae le wa lebatowa hoo ho tla hlokahala boiteko bo boholo ho bo rarolla.

Ditlamorao tsa tsamaiso e mpe ya masepala di bonahala hohle. Ebang ke lebone la koloi le robehileng, kgaotso ya metsi le motlakase, kapa phaephe e dutlang, diphello tsena ha di bonolo ho di lebala. Ho hlakile tlalehong ya CISC hore mehato ya boikarabello ya molao-motheo le ya molao ha ya ka ya atleha ho thibela kapa ho otla bobodu. Ka hona, ho bohlokwa hore Maafrika Borwa a bapale karolo ya bohlokwa ho etsa hore mmuso o ikarabelle. Ka ho vouta dikgethong, ho ipelaetsa le ho etsa dikopo, baahi ba ka etsa hore mantswe a bona a utluwe mme ba etse hore bahlanka ba bona ba kgethilweng ba ikarabelle.

Tse qetellang

1 Mbuzeni Mathenjwa. “The Legal Status of Local Government in South Africa under the New Constitutional Dispensation” (2018) Unisa Press available at https://doi.org/10.25159/2522-6800/2952

2 South African Local Government Association [SALGA]. “Municipalities: About Municipalities” available at https://www.salga.org.za/Municipalities%20AM.html#:~:text=The%20first%2C%20pre%2Dinterim%20phas e,government%20affairs%20of%20its%20community.

3 Dirk Kotze ‘South Africa’s ruling party has favoured loyalty over competence - now cadre deployment has come back to bite it’ The Conversation 7 February 2023 available at https://theconversation.com/south-africas-ruling-party-has-favoured-loyalty-over-competence-now-cadre-
deployment-has-come-back-to-bite-it-199208

4 Justice Raymond Zondo, State Capture Commission Report Part VI Volume IV, p. 81 Recommendation 242
5 Auditor-General South Africa ‘Consolidated General Report on Local Government Audit Outcomes 2023-24’ 2024 accessible at https://www.agsa.co.za/Portals/0/Reports/MFMA/2023-24/2023-24%20MFMA%20GR%20(interactive).pdf?ver=aj9hsKlu2eU8nQV_YJi6qg%3d%3d

6Azarrah Karim ‘Independent Development Trust in “bid manipulation” controversy over road tenders worth R436m’Daily Maverick 02 April 2025 available at https://www.dailymaverick.co.za/article/2025-04-02-independent-development-trust-in-bid-manipulation-controversy-over-road-tenders-worth-r436m/?utm_source=Sailthru&utm_medium=email&utm_campaign=first_thing

7 Justice Raymond Zondo,State Capture CommissionReport Part VI Volume IV, at p 16-27
8 Nombulelo Damba-Hendrik ‘Eastern Cape protesters bring traffic to a standstill’ GroundUp 11 March 2025 available at https://groundup.org.za/article/villagers-protest-to-demand-a-proper-bridge-and-for-potholed-roads-to-be-repaired-around-cofimvaba/

9 Thamsanqa Mbovane‘No street light tender in Kariega’ GroundUp 7 March 2025 available at https://groundup.org.za/article/no-street-lights-tender-in-place-in-kariega/

10 Sikonathi Mantshantsha et al. 'WASTE LAND: Sewage spilling across Emfuleni as municipality returns unspent R640 million to Treasury' News 24 04 March 2025 available at https://www.news24.com/investigations/waste-land-sewage-spilling-across-emfuleni-as-municipality-returns-unspent-r640-million-to-treasury-20250413-0701

11 L Kaywood "Exploring the History and Development of the Local Government System in South Africa." (2021) African Journal of Public AffairsVol 12(3). available at https://orcid.org/0000-0003-2001-6045

12 Constitution at s 151
13 Constitution at s 157
14 Constitution at s 152
15 Constitution at s 155
16 Local Government: Municipal Systems Act 32 of 2000 at s 16
17 The Department of Justice and Constitutional Development '25th Anniversary of the Constitution' available at https://www.justice.gov.za/constitution/docs/25thAnniversary.html

18 South African Human Rights Commission 'South Africa has a model Bill of Rights. But it doesn't feel that way' (2017) availableat https://www.sahrc.org.za/index.php/sahrc-media/news/item/599-south-africa-has-a-model-bill-of-rights-but-it-doesn-t-feel-that-way#

19 Karabo Mokgonyana 'Why was Cadre Deployment Valuable?'
20 2009 (6) SA 354 (ECD)
21 Lunga Mzangwe 'Mbalula: ANC will not tolerate cadre deployment that prioritises political connections' Mail & Guardian 11 March 2025 available at https://mg.co.za/politics/2025-03-11-mbalula-appointments-will-be-based-on-competence-over-cadre-deployment/

22 Dullah Omar Institute 'Skillsmismatch in SouthAfrican local government' November 2020 Local Government Bulletin 15(4) available at https://dullahomarinstitute.org.za/multilevel-govt/local-government-bulletin/archives/volume-15-issue-4-december-2020-1/skills-mismatch-in-south-african-local-government

23 Rae Wolpe 'Guidelines for Reducing Municipal Red Tape: How Municipalities can Improve Service Delivery that Supports Small Business' (2013) Department of Trade and Industry [DTI] available at https://www.cogta.gov.za/led/wp-content/uploads/2013/07/Guidelines-for-Municipal-Red-Tape-Reduction.pdf

24 Mihály Fazekas ‘Red tape, bribery and government favouritism: evidence from Europe’ (2017) Crime, Law and Social Change 68, available at https://doi.org/10.1007/s10611-017-9694-2

25 George Masengu ‘Progress or deterioration? The knock-on effect of rising municipal wages’ (2024) Ntiyiso Consulting Group available at https://ntiyisoconsulting.co.za/progress-or-deterioration-the-knock-on-effect-of-rising-municipal-wages-by-george-masengu/

26 Dirk Brand ‘South Africa is paying a heavy price for dysfunctional local government’ The Conversation 3 September 2018 available at https://theconversation.com/south-africa-is-paying-a-heavy-price-for-dysfunctional-local-government-102295#

27 Organisation Undoing Tax Abuse [OUTA] ‘OUTA: Catastrophic consequences if municipalities fail to reform’ OUTA 27 August2024 available at https://www.outa.co.za/blog/newsroom-1/post/outa-catastrophic-consequences-if-municipalities-fail-to-reform-1372#

28 Sanah T. Matloga et al. ‘Challenges of public participation in improving basic service deliveryin Vhembe District Municipality, Limpopo, South Africa’(2024) Journal of Local Government Research and Innovation 5(0) available at https://doi.org/10.4102/jolgri.v5i0.160

29 M. Ragolane,T.L. Malatj ‘Lack of public participation and good governance, who is foolingwho?’ (2021) Technium Social Sciences Journal Vol. 26, 32-44 available at https://www.researchgate.net/publication/356936375_Lack_of_public_participation_and_good_governance_who_is_fooling_who

30 Bernard Chiguvare‘Residents of Musina bring town to standstill in protest over water’ News24 13 May 2022 available at https://www.news24.com/southafrica/news/residents-of-musina-bring-town-to-standstill-in-protest-over-water-20220513

31 Silas Nduvheni ‘Residents march to VDM to demand end to water crisis’ Limpopo Mirror 08 June 2025 available at https://www.limpopomirror.co.za/articles/news/60538/2024-06-08/residents-march-to-vdm-to-demand-end-to-water-crisis

32 Sanah T. Matloga et al. ‘Challenges of public participation in improving basic service deliveryin Vhembe District Municipality, Limpopo, South Africa’(2024) Journal of Local Government Research and Innovation 5(0) available at https://doi.org/10.4102/jolgri.v5i0.160

34 Organisation Undoing Tax Abuse [OUTA] op cit note 50

35 Dullah Omar Institute 'How transparent are municipal websites about the goods and services that municipalities procure?' 2020 International Budget Partnership-South Africa (IBP-SA)

36 Dullah Omar Institute op cit note 64
37 M C Marakalala 'Forensic Investigation: The Case of Procurement Fraud in Madibeng Local Municipality (Northwest Province)' (2023) International Journal of Social ScienceResearch and Review
available at http://dx.doi.org/10.47814/ijssrr.v6i2.1082

38Lunga Simelane 'Madibeng's top municipal leadership suspended amid allegations of financial misconduct' City Press 29 April 2025 availableat
https://www.news24.com/citypress/news/madibengs-top-municipal-leadership-suspended-amid-allegations-of-financial-misconduct-20250429

39 Chris Gilili'Madibeng protesters travel60km to complainto mayor' GroundUp 22 August2023 available at https://groundup.org.za/article/over-200-madibeng-residents-travel-about-60km-to-protest-at-mayors-office/

40 Parliament of South Africa 'Guide to the Budget' Parliamentary Communications Services available at
https://www.parliament.gov.za/storage/app/media/EducationPubs/2019/february/22-02-2019/Guide_to_the_Budget_2019.pdf

41 Auditor-General South Africa 'Consolidated General Report on Local Government Audit Outcomes 2023-24' (2024) available at
https://www.agsa.co.za/Portals/0/Reports/MFMA/2023-24/2023-24%20MFMA%20GR%20(interactive).pdf?ver=aj9hsKlu2eU8nQV_YJi6qg%3d%3d

42 Municipal Money 'Emalahleni (MP)' August 2024 available at
https://municipalmoney.gov.za/profiles/municipality-MP312-emalahleni-mp/#spending

43 Amanda Khoza 'Municipal workers in Emalahleni scurry to fix roads, tidy up ahead of Ramaphosa's visit' News24 07 Mar 2024 available at
https://www.news24.com/politics/municipal-workers-in-emalahleni-scurry-to-fix-roads-tidy-up-ahead-of-ramaphosas-visit-20240307

44 Auditor-General South Africa 'Consolidated General Report on Local Government Audit Outcomes 2023-24' (2024) available at
https://www.agsa.co.za/Portals/0/Reports/MFMA/2023-24/2023-24%20MFMA%20GR%20(interactive).pdf?ver=aj9hsKlu2eU8nQV_YJi6qg%3d%3d

45 Constitution at s 32

46 CoGTA ‘Find Your Councillors’ (2025) Cooperative Governance and Traditional Affairs (CoGTA) available at https://www.cogta.gov.za/index.php/find-your-councillors/

47Corruption Watch ‘Using the law to frustrate, rather than support, whistle-blowers’ (2023) Corruption Watch News available at https://www.corruptionwatch.org.za/using-the-law-to-frustrate-rather-than-support-whistle-blowers/

48 Acommon suggestion is to createa private Protonemail specifically for remaining anonymous, https://proton.me/
49 Parliament of the Republicof South Africa‘How to Make a Submission’ available at https://www.parliament.gov.za/how-to-make-a-submission

50 Civics Academy South Africa ‘What does the Right to Freedom of Assembly and Protest entail?’ (2019) available at https://civicsacademy.co.za/what-does-the-right-to-freedom-of-assembly-and-protest-entail/

51 Regulation of Gatherings Act 205 of 1993 at s 3(2)

This document has been produced with the financial assistance of the European Union. The contents of this document are the sole responsibility of the Legal Resources Centre and can, under no circumstances, be regarded as reflecting the position of the European Union.

Tokomane ena e hlahisitsoe ka thuso ea lichelete e tsoang ho European Union. Litaba tse ka har'a tokomane ena ke boikarabelo bo ikhethileng ba Legal Resources Centre, 'me ho hang li ke ke tsa nkuoa e le tse bontšang boemo ba European Union.

Brot für die Welt
Human Rights MEDIA TRUST
LRC LEGAL RESOURCES CENTRE
Co-funded by the European Union